

DOKTOR KİMYAGER MEHMED ZİYA ÜLKEN:
SIR WILLIAM RAMSAY'IN TÜRK ÖĞRENCİSİ

Feza Günergün*

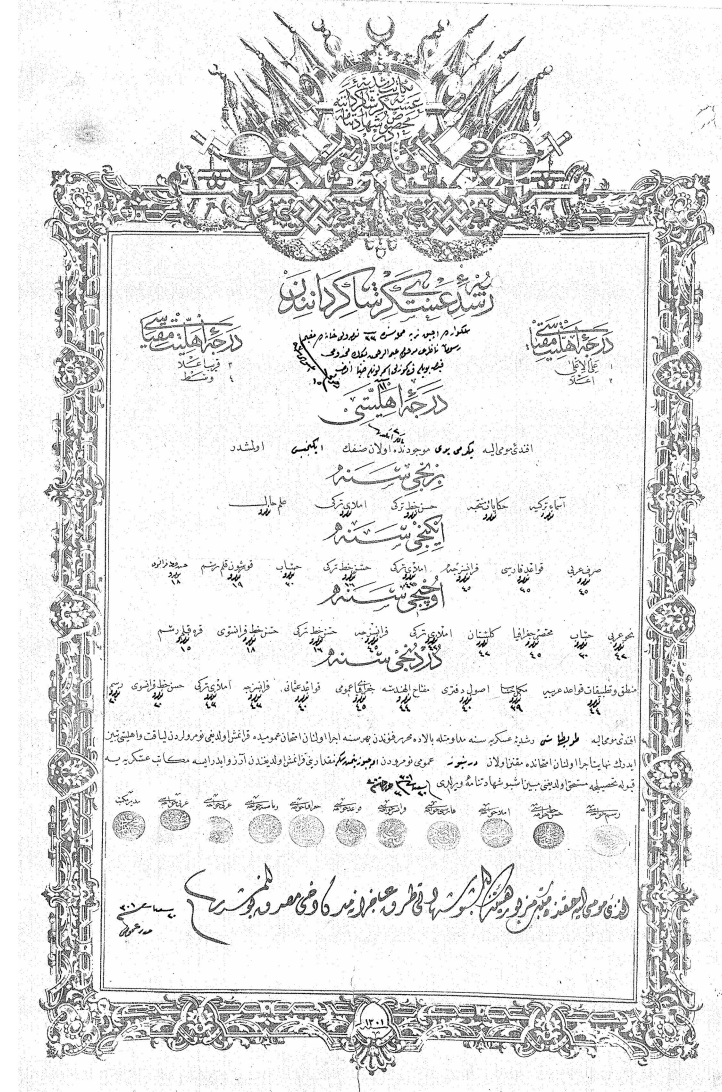
Doktor Kimyager Ziya Bey, 1951 yılında İstanbul'da vefat ettiğinde,¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli, Cumhuriyet döneminin ilk otuz yılı üzerine yayılmış seksen yıllık bir ömrü geride bırakmıştı. Bu makale, onun hayat hikayesini çizmeye çalışacaktır. Mekteb-i Tıbbiye'de başlayan ve Londra'da devam eden öğrencilik, gümrük kimyagerliği, Balkan Savaşı'nda hastahane görevi, Eczacı Mektebi'nde 25 yıl süren kimya hocalığı, kodeks hazırlama çalışmaları, üniversite hayatından ayrılış....

Okuyacağınız biyografik notların bir kısmı Ziya Bey'in ailesi tarafından saklanmış olan belgelerin incelenmesine dayanmaktadır. Hayatının bazı dönemlerine (özellikle gümrük kimyagerliği ve Balkan Savaşı'ndaki hastahane görevi) ait bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Londra'da öğrenci olduğu yıllarda ailesine yazdığı mektuplar, gördüğü öğrenimi ve üniversite hayatını tanımlamaktan ziyade Londra şehrini ve buradaki sosyal hayatı anlatmaktadır. Bu mektuplar, bilim tarihi açısından aydınlatıcı bilgi taşımasalar da İstanbul'daki Tıbbiye'den yeni mezun olmuş, yirmili yaşlardaki bir Türk doktorun ondokuzuncu yüzyılın sonundaki Londra ve İngiltere izlenimlerini yansıtmaları bakımından ilgi çekicidir ve bu sebeple, makalemizin ekinde uzun alıntılara yer verilmiştir.

İstanbul'daki öğrencilik yılları

Rüsumat Nazırı² Abdürrahman Hilmi Bey'in oğlu olan Mehmed Ziya[üddin], 29 Şubat 1870 tarihinde İstanbul'da doğmuştur.³ Büyükbabası Alaiyeli [Alanyalı] Mahmut Efendi'dir. Ziya dört yaşına geldiğinde, babası Yanya'da vefat etmiştir.⁴ İstanbul'da büyüyen Ziya, onbir yaşına geldiğinde (1881 yılında), Toptaş Rüşdiye-i Askeriyesi'ne kaydolmuştur. Rüşdiye'den mezun olurken 1884 yılında aldığı Şehadetname'nin üzerinde şu bilgi bulunmaktadır:

Üsküdar'da Açık Türbe mahallesinde 33 numarolu hanede mükim
Rüsumat Nazırı merhum Abdurrahman Bey'in mahdumu
kısa boylu, kara gözlü, esmer levnlı Ziya Efendi
Duhulü: 15 Ağustos 1297 [27 Ağustos 1881]

Ziya Bey'e verilen "Mekatib-i Rüşdiye-i Askeriye Şakirdanına Mahsus Şehadetname" (15 Haziran 1884 / 20 Şaban 1301 / 3 Haziran 1300)

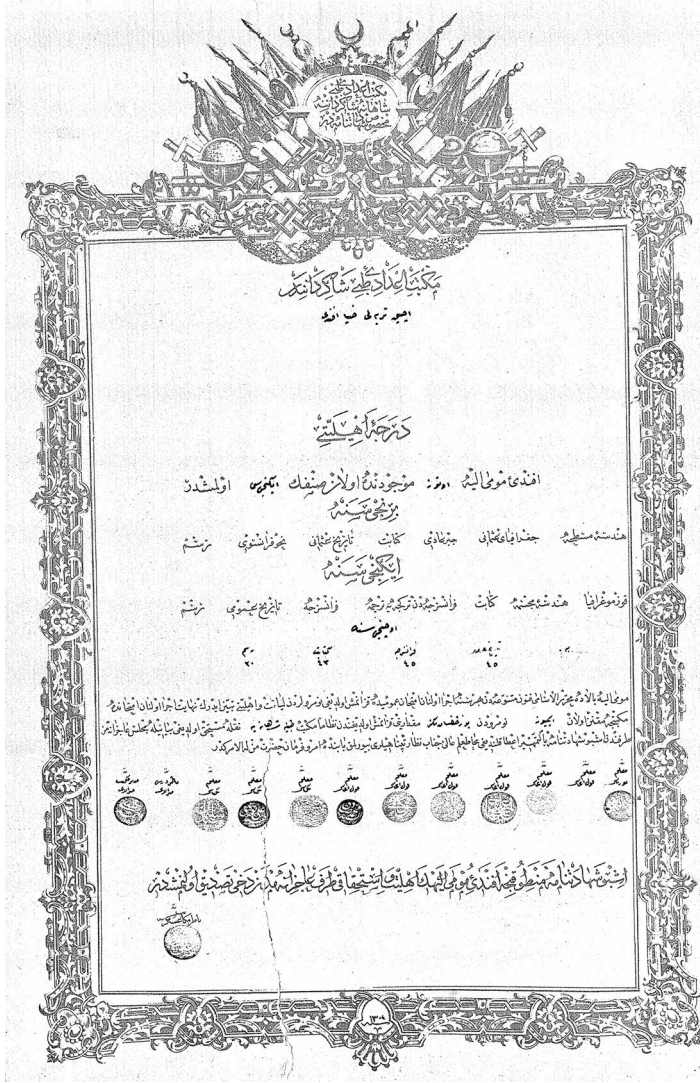
* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Beyazıt – İstanbul.

¹ 6 Nisan 1951 tarihinde vefat etmiş, Sahrayıcedid aile kabristanına defnedilmiştir. *Vatan*, 7 Nisan 1951, s.4, st.5

² Gümrük işlerine bakan "Rüsumat Emaneti"ne bağlı olarak bazı vilayet merkezlerinde oluşturulan Rüsumat idarelerinin yönetimiyle görevli memur. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, İstanbul 1993, s.62.

³ Abdürrahman Hilmi Bey'in üç çocuğu olmuştur. Oğlu Mehmed Ziya dışında iki kızı vardır: Sıdika Hanım ve Melek Hanım.

⁴ [Hilmi Ziya Ülken], "Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken," *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

Ziya Bey'e verilen "Mekاتب-i İdadî-i Tıbbî-i Şahane Şakirdanına Mahsus Şahadetname"
(Tarihsiz)

Ziya, Rüşdiye'de iyi bir öğrencidir: 27 kişilik sınıfın ikincisi olmuş, 400 *umumi numero* (toplam puan) üzerinden 378 *numero* almıştır. Rüşdiye'den sonra Askeri Tıbbiye'nin Çengelköy'deki idadi sınıflarına kaydolun "Açık Türbe'li Ziya Efendi," burada da iyi bir öğrencidir. Üçüncü sene sonunda yapılan imtihanda, 200 tam not üzerinden 198 almış, böylece otuz kişilik sınıfın

ikincisi olarak "Mekteb-i İdadî-i Tıbbî"yi bitirmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye geçmeye hak kazanmıştır. İdadi şahadetnamesinin üzerinde tarih bulunmamakta ise de, öğrenim üç yıl olduğundan, mezuniyet tarihi 1887 olmalıdır.

Ziya Bey'in askeri rüşdiye ve idadi-i tıbbi diplomaları üzerindeki bilgiler, sözkonusu yıllardaki notlandırma sistemi hakkında da bilgi vermektedir. Resim, güzel yazı, kara kalem resim dersleri 20; diğer dersler 45 *numero* (puan) üzerinden değerlendirilmiştir. Örneğin "idadi"nin son senesinde (3.sene) tam puanı 45 olan 8 ders ve tam puanı 20 olan 2 ders bulunmaktadır. Böylece, o senenin toplam puanı (*umumi numerosu*) 400 olmaktadır. Mezun olabilmek için bu miktarının ne kadarının gerektiği şahadetnamelede kayıtlı değildir.

Dr.Ziya Efendi, Tıbbiye'den mezun olup İngiltere'ye gittiğinde çekilmiş bir stüdyo resmi
(The Artists Association, 238 Tottenham Court Road)

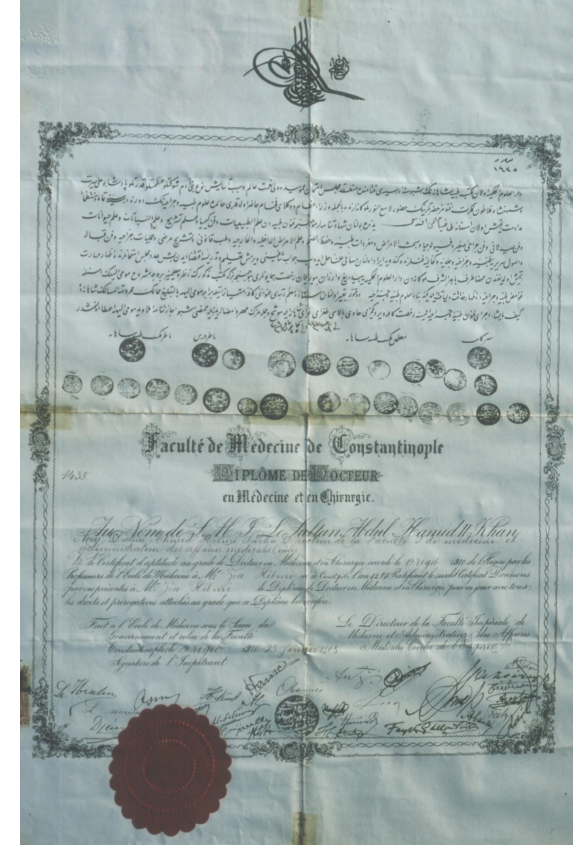
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de öğrencilik ve mezuniyet

Tıbbiye idadisini 1887’de bitiren Ziya Bey, aynı yıl tıp sınıflarına başlamış ve altı yıl sonra, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den 1893 yılı başında mezun olmuştur.⁵

Ziya Bey ile aynı yıl Tıbbiye’den mezun olanlar arasında, mezuniyetinden sonra Viyana’da kimya öğrenimi gören Darülfünun kimya hocalarından Cevat Mazhar (bkz. dipnot 15), *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı eserin yazarı Rıza Tahsin Genç (1871-1950), İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularından İbrahim Temo (1865-1939), Türkiye’de ilk psikiyatri hocası Raşit Tahsin Tuğsavul (1870-1936) ve mikroskopi muallimi balteriyolog Mehmet Niyazi⁶ vardır. Ziya Bey’in öğrencilik yıllarında Tıbbiye’de okumakta olan ve ileriki yıllarda hizmetleriyle sivrilmiş diğer isimler şunlardır: jeoloji müderrisi Ahmed Müştak Bey (Kargı, 1865-1938), botanik hocası Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942), göz hekimi Esad Işık Paşa (1863-1936), dermatolog ve şair Cenap Şehabettin (1870-1934), bakteriyoloji ve bulaşıcı hastalıklar konusunda uzmanlaşmış olan Süleyman Nuri Paşa (1864-1908) Kulak-Burun-Boğaz dalının Türkiye’deki kurucusu Ziya Nuri Paşa (Birgi, 1872-1937), kadın hastalıklarında uzmanlaşmış olan Asaf Derviş Paşa (1868-1928), yazar Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959), bakteriyolog Refik Güran (1870-1963).

Ziya Bey’in öğrencilik yılları (1887-1893), Tıbbiye içinde II. Abdülhamid rejimine karşı örgütlenmenin başladığı yıllardır. İleride gelişerek “İttihad ve Terakki Cemiyeti” adını alacak olan “İttihad-ı Osmani Cemiyeti” 1889 yılında beş Tıbbiyeli tarafından kurulmuştur. Jön Türk hareketinin tanınmış isimlerinden Şerefeddin Mağmumi (bkz. dipnot 8), Mehmet Reşid (1872-1919) ve Abdullah Cevdet (1869-1932), İshak Sükuti (bkz. dipnot 9), Bahaeddin Şakir (1870-1922) ve İttihat ve Terakki cemiyetinin diğer kurucuları Ziya Bey’den birkaç sene sonra mezun olmuşlardır.⁷

Hilmi Ziya Ülken, babası Ziya Bey’in Londra’da iken Jöntürklerle, bilhassa yakın arkadaşları Dr. Şerafeddin Mağmumi (1869-1927),⁸ Dr. İshak

Ziya Bey’e “Mekteb-i Tıbbi-i Şahane”den mezuniyetinde verilen diploma.
Tarih: 6 Şubat 1893 (19 Receb 1310 ve 25 Kanun-i Sani 1308)

Sükuti (1868-1902)⁹ ve kısmen Ali Rıza (1858-1930)¹⁰ ile daima temasta bulunduğunu,¹¹ hatta Abdullah Cevdet’in Londra’ya gittiğinde babası Ziya Bey

⁵ Rıza Tahsin (*Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51) “Ziya Hilmi Efendi’nin kolağası olarak 1309’da mezun olduğunu yazmıştır. Bu, Rumi tarih olmalıdır. Ziya Efendi’nin mezuniyet tarihi diplomasında 19 Receb 1310 ve 25 Kanun-i Sani 1308 [6 Şubat 1893] olarak verilmiştir.

⁶ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*’de adı Osman Niyazi olarak kaydedilmiş olsa da eserlerindeki ismi Mehmet Niyazi’dir. Botanikle ilgili yayınları için bkz. Asuman Baytop, *Türkiye’de Botanik Tarihi Araştırmaları*, TÜBİTAK, Ankara 2004, s.302-309.

⁷ *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, c.II, s.49-54.

⁸ Nazım H.Polat, *Dr. Şerafeddin Mağmumi. Bir Jöntürk’ün Serüveni. Buke Yayınları*, İstanbul 2002, 253 s.; Br. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları*. Buke Yayınları, İstanbul 2001, 265 s.

⁹ Mekteb-i Tıbbiye’nin 1889 mezunlarından, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularındandır. 1895’te Rodos’a sürgün edilmiş, 1897-99 yılları arasında Cenevre’de, diğer Jöntürklerle birlikte, II. Abdülhamid yönetimini eleştiren *Osmanlı* gazetesini yayımlamıştır. 1899’da, muhalefet etmekten vazgeçmesi şartıyla Roma Sefareti doktorluğuna atanmış, 1902’de İtalya’da vefat etmiştir. Yüksel Çelik, “İshak Sükuti,” *Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.I, YKY, İstanbul 1999, s. 658-9.

¹⁰ Anadolu köylüsünün sefaletinin tarımın geriliğinden kaynaklandığı düşüncesiyle, ziraat öğrenimi görmek üzere Paris’e gitmiş ve Grignon Ziraat Mektebi’nden mezun olmuştur. İstanbul’a dönünce, 1884’de Ziraat Nezareti’nde çalışmaya başlamış, modern tarımı uygulayacak bir işletme kurmaya çalışmış ise de bu hedefi gerçekleştirmemiştir. 1889-1908 yılları arasında Paris’te yaşamıştır. Bu süre içinde İttihat ve Terakki’nin yayını organı olan *Meşveret*’i ve Fransızca ekini yayımlaması, onu, Jöntürklerin Avrupa’daki lideri konumuna getirmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönerek İstanbul mebusluğuna ve sonradan Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilmiştir. Daha sonra İttihatçılar ile anlaşmazlığa düşmüş, Sultan Vahdeddin tarafından Ayan Meclisi reisliğine getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın isteği üzerine, Milli Mücadele’yi Avrupa’da tanıtmak üzere 1919’da Paris’e gitmiş ve Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, 1926’da Türkiye’ye dönmüştür. Anıları, *Meclis-i*

ile görüşüğünü¹² bildirmektedir. Ancak, “İlim ve siyaseti ayırmalıyız; siyaset hayatını siyasilere bırakmalıyız” düşüncesiyle, İttihatçı arkadaşlarının teşvikine rağmen II. Meşrutiyet’ten sonra siyaset hayatına girmemiştir.¹³

Kimya öğrenimi için İngiltere’ye gönderilmesi

1893 yılında, Askeri Tıbbiye mezunu dört doktorun, “kimya ve tahlilat-ı kimyeviye fennini tahsil” etmek üzere Paris, Berlin, Londra ve Viyana’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili bir belge, bu dört kişinin Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’deki “kimyahane için fenn-i mezkuru tahsil” edeceklerini belirtmektedir.¹⁴ Bu öğrencilerin maaş ve masraflarının ödenmesiyle ilgili bir başka belge ise, bunların dönüşlerinde “devair-i mülkiye”de görev alacaklarını bildirmektedir.¹⁵ Kimyasal analiz tekniğini öğrenmek üzere gönderilmiş olmaları, bu gençlere öncelikli olarak kimya laboratuvarlarında görev verileceğine işaret etmektedir. Aşağıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, kimya eğitimlerini tamamlayarak 1898’de dönen Ziya Bey “gümrük kimyahanesi”ne, Cevat Mazhar Bey ise Hamidiye Etfal (Şişli Çocuk) Hastanesi’nin kimyagerliğine atanmıştır.

Sadaret makamı, Şubat 1893’te Tıbbiye Nazırı’na yazarak, “bil-irade-i şahane suret-i hususiyeye”de gönderilecek olan bu dört kişinin o yıl mezunları içinden ve “sadalet ve istikametleri ve ahval-i sairesi malum ve kendilerinden istifade edilmesi melhuz olan ahlak-ı hamîde ve istidad-ı fevkalade erbabı” arasından seçilmesini istemiştir.¹⁶ Seçilen dört kişinin arasında “Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi” de vardır. Diğer mezunlardan Hikmet Efendi¹⁷ Berlin’e, Nureddin

Efendi¹⁸ Paris’e, Cevad Efendi¹⁹ ise Viyana’ya gidecektir. Paris’e gidecek olan doktor, İstanbul’daki Tıbbiye’de Fransızca öğrenmiş olduğundan, yalnızca üç yıl kimya okuyacaktır. Diğerleri ise, ilk 2 yılı dil, geri kalan 3 yılı kimya olmak üzere toplam 5 yıl öğrenim göreceklerdir. Dolayısıyla Ziya Efendi de, Londra’da önce 2 yıl İngilizce, sonra 3 yıl kimya okuyacaktır. Kendisine ilk iki yıl boyunca aylık 500 frank (20 İngiliz Lirası); takibeden üç yıl boyunca ise “duhuliyeye” (derse kayıt) ve “alet” ücreti olarak aylık 550 frank (22 İngiliz Lirası) verilecektir.²⁰

Tıbbiye-i Mülkiye’nin ve içindeki kimyahanenin Dahiliye Nezareti’ne bağlı olması sebebiyle, kimya öğrencilerinin maaş ve masraflarının Dahiliye Nezareti tarafından Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bununla beraber, Dahiliye ve Maliye nezaretleri, bu doktorların Avrupa’da buldukları süre boyunca “cihet-i askeriye” içinde bulunacakları ve askeri bir okuldan mezun oldukları için, maaşlarının Nizamiye Hazinesi’nden ödenmesi istemişlerdir. Ancak, bu doktorların ülkeye döndüklerinde “devair-i mülkiye”de yani sivil kurumlarda çalışmaları beklendiğinden, maaş ve masraf tutarının Dahiliye Nezareti bütçesine eklenerek Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesine

üzerine Fransız ve İngiliz kuvvetleri tarafından esir edilmiş, ertesi sene serbest bırakılarak Selimiye Hastahanesi’nde ve Elibeşinci Fırka başhekimliğine tayin edilmiştir. 1921’de Milli Mücadele’ye katılmak üzere Anadolu’ya geçmiş ve Ankara’da Sevk-i Mecruhin başhekimliği, Keskin İstasyon Hastahanesi başhekimliği yapmıştır. B.N. Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi öğretimine dair”, *İÜ. Tıp Fak.Mecm.*, c. 15, sayı 1, 1952, s.392.

¹⁸ Nureddin Ramiz 1897’de Yunan savaşında tifüsten vefat etmiştir. (*Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, c.II, s.50).

¹⁹ Viyana’da, tanınmış kimyagerlerin laboratuvarlarında çalışmanın yanı sıra deri hastalıkları ihtisası yapmış olan Cevat Mazhar (1873-1934), İstanbul’a dönünce Etfal Hastanesi’ne deri ve frengi hastalıkları uzmanı ve biyokimya laboratuvarı şefi olarak atanmıştır. 1901’de Askeri Tıbbiye kimya muallim muavinliğine ve Gümrük Tahlilhanesi sorumluluğuna, daha sonra Sivil Tıbbiye öğretim üyeliğine seçilmiştir. Askeri ve sivil tıp fakülteleri 1908’de birleştirildiğinde “Kimya-yı maadin” Müderrisi Dr. Nişan Hokasyan Efendi’nin (1830-1918) muavini idi. İttihat ve Terakki’nin yönetimi ele almasıyla üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı. Dr. Cevat Mazhar Balkan ve I. Dünya Savaşlarında özel görevlerle askeri kimyagerlik yaptı. Cephelerde büyük güçlükler yaşadı ve esir düştü. Nihayet, 1917’de Darülfünun-u Osmani Fen Fakültesi’nin “Kimyagerler Zümresine” öğretim üyesi olarak üniversiteye döndü. Almanların 1918 sonunda ayrılmasından sonra görevini büyük bir gayretle sürdürdü, kimya eğitimindeki boşluğu doldurmak için peşpeşe ders kitapları yayınladı. 1933 Reformu’nda Üniversite’den uzaklaştırılmadan önce Fen Fakültesi’nde “Hayati Kimya”, “Kimya-yı Sınai Uzvi” ve “Mikroskopik-tekni” derslerini veriyordu. Üniversite’den uzaklaştırıldıktan sonra lise öğretmeni olarak çalışmayı onuruna yediremeyen Dr. Cevat Mazhar, 10 Mart 1934’te damarlarına baryum klorür zerkederek hayatına son vermiştir. Rıza Tahsin (Gencer), *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, 2.bs., eklerle yay.haz. A. Kazancıgil, İstanbul, 1991, c.2, s. 49; İshakoğlu-Kadioğlu, S., *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, İst. Üniv. Yay. No.4106, İstanbul 1998, s. 213-214; Şeref Etker, “Darülfünun Kimya Müderrisi Dr. Cevat Mazhar Bey Nasıl İntihar Etti?”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 17 Mart 2001, sayı 730, s.18.

²⁰ 16 Şevval 1310 [3 Mayıs 1893] tarihli irade ve ekleri. İ.AS.5/1310-L-16.

Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları başlığı ile (İstanbul 1988) yayımlanmıştır. Z. Ebüzziya, “Ahmed Rıza,” *DİA*, c.I (1989), s.124-7.

¹¹ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

¹² Hilmi Ziya Ülken, babasını Londra’da tahsil ederken, A. Cevdet’in oraya geldiğini, babasıyla omnibus ile gezdikleri sırada ve babası büyük binaları tanıtmaya çalışırken, A. Cevdet’in birdenbire “Şimdi ne düşünüyorum biliyor musun? Elimde bir bomba olsa da şu koca şehri havaya uçursam” dediğini yazmakta ve A. Cevdet’in sözlerindeki nefret ve hayranlık kompleksine dikkat çekmektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 2. bs. Ülken Yayınları, İstanbul 1979

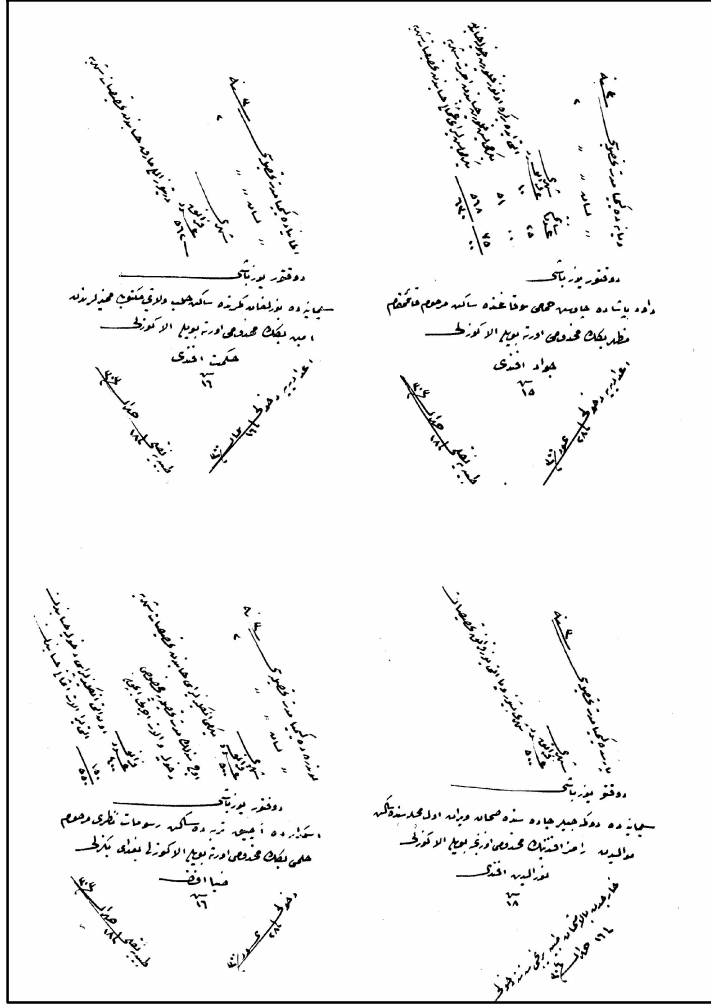
¹³ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

¹⁴ Tophane Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı’nın 29 Şaban 1310 [18 Mart 1893] tarihli tezkeresinde doktorların “Mekteb-i fünun-i tıbbiye-i şahanedeki kimyahane için fenn-i mezkuru tahsil” edecekleri kaydedilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İ.AS.5/1310-L-16). Burada sözü edilen Tıbbiye-i Şahane, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”dir. Zira, konu ile diğer belgelerde bu mektebin ve kimyahanenin Dahiliye Nezaretine bağlı olduğu bildirilmektedir.

¹⁵ 23 Muharrem 1311 [6 Ağustos 1893] tarihli Meclis-i Mahsus-i Vükela mazbatası. BOA, İ.AS. 12/1311-M-24

¹⁶ BOA, İ.AS. 1310-L-16.

¹⁷ Konyalı Hikmet Emin Bey (?-?), Berlin’e gönderildikten bir sene sonra, İttihat ve Terakki’nin kurucularından olduğunun jurnal edilmesi üzerine İstanbul’a geri çağrılarak Mekteb-i Tıbbiye’ye “teşrih muallim muavini” olarak tayin edilmiştir. Gerek Tıbbiye’de gerekse daha sonra Beyrut Tıp Fakültesi’nde anatomi hocalığı yapmakla birlikte, hayatının önemli bir kısmında ordu hekimi olarak cephede ve askeri hastanelerde çalışmıştır. 1897’de Yunan harbinin çıkması üzerine Tesalya, Mora ve Yenişehir hastahanelerinde, Yemen’deki Yedinci Ordu’da hekim olarak, Birinci Dünya Harbi sırasında Öndördüncü Kolordu başhekimisi olarak Çanakkale cephesinde görev almış, 1918’de Beyrut’un düşmesi

“Suret-i hususiyede kimya ve tahliyat-ı kimyeviye fennini tahsil etmek üzere Paris, Berlin Londra ve Viyana’ya bi’l-irade-i seniyye-i hazret-i padişahi gönderilecek birer nefer tabibin” (Hikmet Efendi, Cevat Efendi, Nureddin Efendi ve Ziya Efendi) kimlik bilgilerini, yurt dışındaki öğrenim sürelerini ve kendilerine verilecek tahsisatı gösterir pusula (İ.AS.1310 L 16)

Dr. Ziya Efendi İngiltere’de öğrenci iken. Alfred Ellis’te (20 Upper Baker Street, London) çekilen fotoğrafın arkasında 2 Teşrin-i evvel 1311 (14 Ekim 1895) tarihi bulunmaktadır.

kılınmıştır.²¹ Dört öğrenci için ayda toplam 2195,5 Frank’ın ödenmesi için sivil ve askeri kurumlar arasındaki bu anlaşmazlığın, bu askeri öğrencilerin “suret-i hususiyede” gönderilmelerinden ve dönüşlerinde sivil devlet hizmetinde istihdam edilecek olmalarından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan, sözkonusu kurumların bütçelerine yeni bir yük getirmekten kaçınmak istemiş olmaları şeklinde de yorumlanabilir.

İngiltere’de kimya öğrenimi

Mehmed Ziya Bey, 21 Eylül 1893’de Londra’ya ulaşmıştır. Hangi yolla ve nasıl Londra’ya gittiğini bilemiyoruz. Haftalığı 150 kuruşa (yemek dahil) bir otele yerleşmiştir.²² Ertesi gün, maaşını almak için Osmanlı sefaretine gitmiş, parasını 2-3 ay sonra alabileceğini öğrenmiştir. Annesine yazdığı mektupta, İstanbul’dan yazılacak mektupların Osmanlı sefiri Emin Bey’e göndermesini istemektedir.²³ Aynı mektupta “buradaki gazetelerden birşey anlamıyorum ki” ifadesi, İngilizce öğrenmeye İngiltere’de başladığını gösterir.

²¹ 24 Muharrem 1311 [7 Ağustos 1893] tarihli irade ve ekleri. İ.AS. 12/1311-M-24..

²² Annesine yazmış olduğu 10 Eylül 309 (22 Eylül 1893) tarihli mektup.

²³ Mektupta verilen adres şöyledir: Mr. Emin Bey, Consul Général, Union Court 7, Old Broad Street E.c. Londres

Ziya Bey'in ileriki tarihlerde İstanbul'a yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre, devlet tarafından öğrenim masrafları için verilen 500 frank, masraflarını karşılamadığı gibi, Ziya Bey bu tahsisatı ve aylıklarını Sefaret'ten alma konusunda güçlükler yaşamıştır. Yaz sömestresine başlarken annesine şöyle yazmaktadır:

“Önümüzdeki Rumi Nisanının [Nisan 1310/1894?] ikinci günü tevfiyat-ı Samadaniyeye istinaden ve dua-yı maderaneleri berekatı ile tahsilime ibtida edeceğim. Allah hüsn-i müyesser eylesin. Bu tahsil yaz tahsili olup üç ay müddet sürerek Temmuz ortasına doğru hitam bulacaktır. Burada gerek dersler için gerek ameliyat [laboratuar] için pek çok para istiyorlar. Ufak tefek bazı aletler, dersler, ameliyat hepsi ayda heman 6-7 İngiliz lirasına gelecek. Duhuliye olarak bana tahsis kılınmış olan 500 Frank umum tahsilim için hiç mesahebesinde olup her ne ise o kadarını olsun ahz edebilmek üzere sefarete arz-ı hal vererek İstanbul'a Dahiliye Nezareti'ne göndermelerini söyledim. Sefareten, “Efendim bizim 500 Frank sizin tahsisatınızdan haberimiz yoktur bile” dediler. Her ne ise söylediklerine nazaran şimdi benim istida İstanbul'a gönderilmiş. Şimdi iş istidada benim talep ettiğim bir defaya mahsus meblağı almaktır. Bunu eğer Şeyh Efendi yahud oğulları vasıtasıyla dahiliyeden istihlal ettirebilirseniz pek ziyade müteşekkir kalacağım bediidir. Yok allem kallem edip böyle zahmeti ihtiyar edemezler ise ona da memnun kalırım. Bir de benim taa ilk aylıklardan bir ilişik var. İlk istidam için sefaretten musaddak değil demişler. İkincisini tasdik ettirdik orda sefaretten gönderilmiş. Hala o para gönderilecek! Öteki istediğim parayı almaya zahmet buyuracak zat-ı mürrüvet-simât bu ufak meblağ için de diriğ himmet buyurur. Tabii bunların numerosu yok. Hasan bir defa gidip Dahiliye'de benim istidayı bulmuştu. Bulunmasında güçlük görülürse ondan sorunuz.”²⁴

1896 yılında ise, maaşlar ödenmekte ancak altı aylık alacak biriktiği gibi, aylıklar da iki ayda bir defa çıkmaktadır (3 Temmuz 96 tarihli mektup). Eylül 1896'da dersler başlarken “duhuliye parası”nın temini gerekmektedir. Ailesinden Hakkı Bey'e iki defa yazar, cevap alamaz, İzmir'de Süleyman Efendi'den ses çıkmamıştır. (23 Eylül 96). Kasım ayında kendisine ailesinden “Altı İngiliz liralık” bir çek gelir. İngiltere'deki öğrenimini ailesinin de maddi katkısıyla yürüttüğü açıktır.

Ziya Bey'in Londra'dan İstanbul'a yazdığı mektupların University College, London (UCL) antetli²⁵ kağıtlara yazılmış olması, onun bu

²⁴ Annesine yazdığı bu mektup tarihsizdir ancak içinde “önümüzdeki rumi nisanı” ifadesi mektubun Mart-1894'te yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.

²⁵ Mektup kağıtlarının üzerindeki ikinci antet “Union Society”dir. Kriket, futbol, Amerikan futbolu, atletizm, tenis, yüzme kulüpleri ile Tartışma Kulübü'nden (Debating Society) oluşan bu öğrenci derneği, College'e bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Sayılan kulüplere üye olabilmek için önce birliğe üye olmak gerekmektedir. *UCL College Calender 1895-96*.

üniversitede kimya öğrenimi görmüş olabileceğine dair bir ipucu olmuştur. UCL'de ders veren hocaların ücret defterlerindeki kayıtlar, “Dr. M. Zia”nın 1893-94 ile 1898-99 arasındaki ders yıllarında UCL'de kimya okuduğunu ve Profesör William Ramsay'den (1852-1916) ders aldığını göstermiştir.²⁶ Diğer taraftan, 1895-96 yılında UCL'de okuyan öğrencilerin listesinde Ziya Bey'in ismi kayıtlı olup, bu listede de giriş tarihi 1893-94 olarak verilmektedir.²⁷

Dr. Ziya Bey'in öğrenim gördüğü yıllarda, UCL'da tek bir kimya kürsüsü vardır ve Profesör William Ramsay tarafından yönetilmektedir.²⁸ Dersler, W. Ramsay ve üç yardımcısı tarafından verilmektedir. Ramsay o yıllarda, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerine “Senior Course in Inorganic Chemistry” ve “Advanced Course of Chemistry” derslerini vermektedir.²⁹

368 ARTS, LAWS, AND SCIENCE STUDENTS.

Date of entry.	Name	Date of entry.	Name
1893-94.	Vincent, Elizabeth U., <i>Weymouth.</i>	1893-94.	Wyler, E. J., <i>London.</i>
1892-93.	Virtue, Ethel F., <i>London.</i>	1894-95.	Wymer, D. W., <i>Leytonstone.</i>
1893-94.	Von der Heyden, Marie, <i>Heidelberg.</i>	1894-95.	Wynn, Edith L., <i>Cheltenham.</i>
1892-93.	Walker, C. C., <i>London.</i>	1894-95.	Yeomans, E. M., <i>Redditch.</i>
1893-94.	Walker, E. C. H., <i>London.</i>	1894-95.	Yockney, K. A., <i>Plymouth.</i>
		1887-88.	Yule, G. U., <i>London.</i>
		1893-94.	Zia, Dr. M., <i>Constantinople.</i>

University College London'da 1895-96 ders yılı öğrenci listesinden bir bölüm
UCL College Calender 1895-96, s.368.

Dr. Ziya Bey'in UCL'da bulunduğu yıllar, W. Ramsay'ın asal gazlar üzerindeki keşiflerini yaptığı yıllardır. Ramsay, bu konudaki önçalışmalarını 1885-90 arasında yapmıştır ve Lord Rayleigh (1842-1919)³⁰ ile ayrı laboratuvarlarda yürüttükleri çalışmalar sonucunda atmosferde daha önce bilinmeyen birçok gaz bulunması gerektiğini ortaya koymuşlar ve British Association'un Ağustos 1894'de yapılan toplantısında, Argon'un keşfini açıklamışlardır. Argon kaynağını minerallerde ararken, Ramsay, 1895'te Helium'u keşfetmiş ve Mendeleev'in periyodik sisteminin teorik yapısını

²⁶ UCL arşivlerinde ancak 1901'ten sonra öğrenim gören öğrencilerin dosyaları mevcut olduğundan, 1893-99 arasında okuyan Dr. Ziya Bey'in dosyasına ulaşmak mümkün olmamıştır. Dr. Ziya'yı Ramsay'ın öğrencileri arasında gösteren sayfanın fotokopisini istememize rağmen maalesef elde edemedik.

²⁷ *UCL College Calender 1895-96*, s.368.

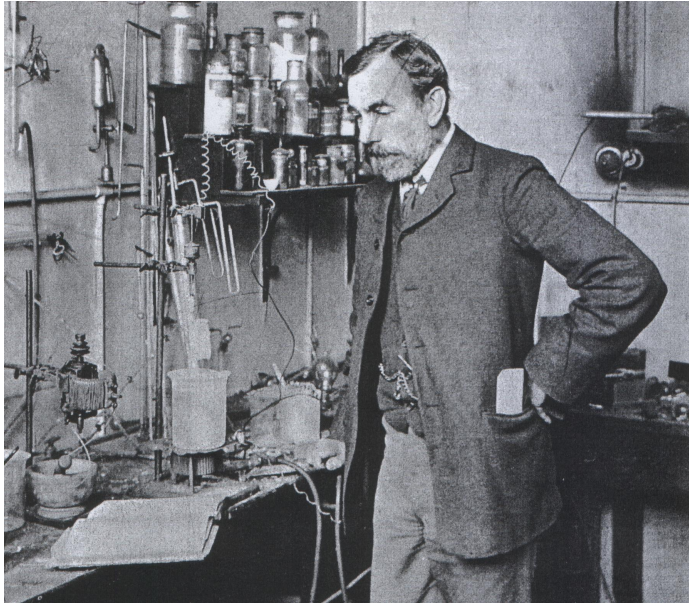
²⁸ 1887'de kürsü başkanlığına getirilen Lord Ramsay, bu görevi emekli olduğu 1913 yılında kadar sürdürmüştür Organik Kimya Kürsüsü'nün Dr. J.N. Collie tarafından 1902'de kurulmasından sonra Ramsay'ın kürsüsü Anorganik Kimya Kürsüsü adını almıştır. Negley Harte & John North, *The World of UCL 1828-1990*, s.102.

²⁹ *UCL College Calender 1895-95*, s.63-65.

³⁰ İngiliz fizikçi. Asıl adı John William Strutt'dır. Argon'un keşfi ve gazların yoğunlukları konusunda yaptıkları çalışmalar ile 1904 Nobel Fizik Ödülü'nü almıştır.
<http://nobelprize.org/physics/laureates/1904/strutt-bio.html>

gözönüne alarak, yeni keşfedilen elementler arasındaki eksik bağlantıyı metodolojik olarak aramıştır. Bunun sonucu olarak 1898’de Neon’u, Kripton’u ve Ksenon’u keşfetmiştir.³¹

Dr. Ziya Bey’in Londra’dan yazdığı mektuplarda, UCL’deki öğreniminden, laboratuarlardan, derslerden, hocalarından ve William Ramsay’in asal gazları keşfinden bahis yoktur. Ancak bir mektubunda, ismini vermeden “Londra’nın en ileri alimlerinden biri olan kimya hocam” ifadesi yer almıştır (25 Şubat 1895 tarihli mektup). Bunun bir sebebi, yazışmakta olduğu kişinin ilgi alanıdır. Bu kişi, Ziya Bey’in ablası Sıdika Hanım’ın oğlu Agâh Bey’dir ve dayısından üniversite hayatı değil, fakat Londra’daki sosyal hayat hakkında bilgi beklemektedir (Bkz. Ek I).

Sir William Ramsay, UCL binasının kuzey kanadının bodrum katındaki laboratuvarında. Negley Harte & John North, *The World of UCL 1828-1990*, s.100.

Ziya Bey’in ilk yıllarda Londra’da nerede oturduğunu tam olarak bilemiyorsak da muhtemelen okula yakın bir bölgede bir oda tutmuştur. 1895 yılı başında bir İngiliz ailenin evinde kaldığını, evde kendisinden başka misafir olmadığı için rahatının yerinde olduğunu yazmıştır (4 Şubat 1895 tarihli mektup). Daha sonra “86A Portland Place” adresine geçmiştir:

³¹ Sir William Ramsay, inert gazların keşfi konusundaki çalışmaları ve bunların periyodik cetveldeki yerlerinin belirlediği için 1904 yılında Nobel Kimya Ödülü’ne layık görülmüştür. <http://nobelprize.org/chemistry/laureates/1904/ramsay-bio.html>

“Londra’ya gitti gideli amma mekan değiştirdi ha diyeceksiniz. Lakin bu sefer kabahat benim değil. Hoş, hiçbir vakit benim değil idi. ... Ev sahibimin oturduğu ev üç sene müddetle kira ile tutulmuş. Şimdi müddeti biter, bu evi satın alırlar, tamir ettirirler, daha tamir bitmeden içine biz...” (25 Haziran 1895).

1896 yılı başında kaldığı daire ve gündelik yaşamını aşağıdaki gibi tasvir etmiştir:

“Şimdi oturduğum ‘apartman’ bir oturma odasıyla, müttesilinde bir yatak odasından ibarettir. Oturma odası dört buçuk metre boyunda ve üç buçuk metre arzında ve iki buçuk metre de yüksekliğindedir. Yatak odam bunun nısfı büyüklüğünde ve her biri birer pencere ile mücehhezdirler. Odamda lüzumlu mefruşat ve resimlerden maada ocakta beni ısıtan ateşim ve odamı tenvir eden havagazım vardır. Gece tamam nısfülleylde yatağıma girip sabahşeyin saat sekizbuçukta hizmetçi tarafından uyandırılır ve sıcak suyum hazır bulurum. Dokuzda odamda kahvaltımı eder, ve 10 dakikalık mesafede olan mektebime koşarım. Akşam yemeğimi de dışarıda ettikten sonra odama gelirim. Şimdilik bu yaşayış pek rahat ve tatlı görünse de yek başa yaşaya yaşaya usanmaz isem çok âlâ ! (18 Şubat 1896).

10 Nisan 1896 tarihli mektubunda ise adresini “57, Charlotte Street” olarak vermiştir. Londra içinde ulaşımını bisikletle yaptığı anlaşılmaktadır. 28 Nisan 1897 tarihli mektubunda, bisiklet kiralamak pahalı olduğu için, onu üzerinde taşıyacak kadar iş gören “elden düşme ucuz bir makina” edindiğini yazmaktadır.

İstanbul’a dönüş ve Gümrük Tahlilhanesi’nde kimyagerlik

Ziya Bey, Ekim 1898’de İstanbul’a dönmek için harcırah beklediğini, dönüşünde bir memuriyet bulma konusunda girişimlere Londra’da iken başladığı ve eniştesinin (Ziya Bey’in ablası Sıdika Hanım’ın eşi Mazlum Bey) Ziya Bey’e iş bulma konusunda yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Ailesinin Ziya Bey için bir görev arıyor olması, tahsil için Avrupa’ya öğrenci gönderen Osmanlı kurumlarının, dönüşlerinde bu öğrencileri istihdam edeceği görevi önceden belirlemediği izlenimini vermektedir. Ziya Bey, 10 Ekim 1898 tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır:

“Eniştem beye teşekküratımı nasıl ifa edeceğimi bilmiyorum. Dimağım ne derece mağşuş olsa, benim için bir diğerinin, bir lütufkârın çalışmakta, uğraşmakta olduğunu düşününce derhal bir sükunet, istirahat geliyor. Asıl hissiyat-ı minnetdarani tevlid eden eniştem beyin benim işimi bizzat kendi işiymiş gibi candan baştan görmesidir. Ben bu kadar lütuflara layık mıyım diye düşünüyorum taşınıyorum da mahçub oluyorum.

Bu günkü mektubunuzdan harcırahın ancak irade ile seniyye ile verilebileceğini anlıyorum. Bu, müddeti bir hayli daha uzatacak, fakat beklemeğe hazırım. Birkaç gün evvelisi pederiniz beye takdim ettiğim

mektubumda tafsil ettiğim üzere terfi-i rütbem için Mabeyn-i Hümayun Başkıtabet celilesine burada beş sene müddetle gerek lisan ve tahsile ettiğim gayretten ve tahlilat-ı hıfzıssıhha ve bakteriyolojide ihtisas kesbettiğimden bahis ederek muhtac-ı avatıf-ı seniyye olduğumu arz ettim. Sefir Paşa da altı seneden beri yüzbaşı olup fakr-ı hal ve kesir ül iyal olduğumdan bahis bir inha yazıp gönderdiler: tahrirata numara yoktur, tarihini mektupta göndermiş idim. Şimdiye kadar tabii siz de almışsınızdır. Validem Hanım'ın Rikab-ı Şahane'ye istida takdim etmelerine henüz sıra gelmemiştir. Zannımca iş mümkün olduğu kadar süratle ileri gitmektedir. Eniştem beyin Beyrut İthalat Gümrüğü müdüriyetine tayinini yazıyorsunuz. Bu tabi evvelki memuriyetleri değildir. Maaşı 2 500 kuruş olan bir memuriyettir zannederim. O halde pek memnunum. Tarafınızdan bu babda kati tafsilata intizar ederim.”

Mektupların 1899'da kesilmiş olması Ziya Bey'in o yıl İstanbul'a dönüş yapmış olduğunu düşündürmektedir.³² Muhtemelen aynı yıl “Rüsumat Heyet-i Sıhhiye Tahlilhanesi”ne memur edilmiştir.³³ Besim Ömer, *Nevsal-i Afıyet*'in 1902 tarihli cildinde “Gümrük Tahlilhanesine memur tabib ve kimyager kolağası Mehmed Ziya Bey'in bir resmini yayımlamıştır.³⁴ Ziya Bey, bu görevini, Eczacı Mektebi'ne kimya hocası olarak atandığı 1909 yılına, veya daha geç bir tarihe kadar sürdürmüş olmalıdır.

Eczacılık Mektebi'nde organik kimya hocalığı ve yayımladığı ders kitapları

Ziya Bey, Darülfünun'un Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak hizmet veren Eczacı Mektebi'nde³⁵ yirmibeş yıl boyunca kimya-yı uzvi (organik kimya) dersleri vermiştir. 1909 yılında başladığı bu görevi, 1933 Üniversite Reformu ile son bulmuştur. Ziya Bey, bu göreve “tensikat-ı cedide”de atanmıştır. Söz konusu “yeni düzenleme”, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin “Fakülte” olarak Haydarpaşa'ya taşınmasıyla Kadırga'daki binada bırakılan Eczacı Mektebi'nde yapılan düzenlemedir. 29 Eylül 1909 (16 Eylül 1325) tarihli bu düzenlemede bazı öğretim üyelerinin tayinleri yapılmış veya yenilenmiştir. “Kimya-yı Uzvi

³² Ziya Bey, İngiltere'den döndükten kısa bir müddet sonra 1900'de Kerim Hazret'in oğlu Salih Efendi'nin kızı Müşfika Hanım ile evlenmiştir. Bu evliliğinden dört çocuğu olur: Y. Müh. Nihat Ziya [Ülken] (1909-1992), Ankara Kız Lisesi öğretmenlerinden Sabahat [Lokman] (doğ.1909), Cavide [Tekeli] (1905-1965), Hilmi Ziya [Ülken] (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi sosyoloji profesörü, 1901-1974). Dr. Ziya Bey'in bu dört çocuğundan yedi torunu olur: Mahir Ülken, Celal Ülken, Suna Lokman, İnal Lokman, Yıldız Tekeli-Ergeneli, Esin Tekeli-Başak ve Gülseren Ülken [Artunkal].

³³ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51.

³⁴ Besim Ömer [Akalin], *Nevsal-i Afıyet*, c.3, İstanbul 1320 [1902], s. 604.

³⁵ Eczacı Mektebi ve Dişçi Mektebi, 1908-1926 arasında, Kadırga'daki Mememenli Mustafa Paşa Konağı'nın (bugünkü Kadırga İlkokulu) üst katını birlikte kullanmışlar, mektep 1926 yılında Beyazıt'taki eski Jandarma Komutanlığı binasına (bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi) nakledilmiştir. (T. Baytop, *a.g.e.*, s.312 ve “Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III,2 (2002) 1-12).

Muallimi Kolağası Ziya Bey”, Eczacı Mektebi'ne yeni tayin edilenler arasındadır.³⁶

Ziya Bey'in görevi, *Genç Kimyager* dergisinin 1912 ve 1914 tarihli iki sayısında “Eczacı Mekteb-i Alîsi Kimya-yı Uzvi Muallimi” olarak geçmektedir.³⁷ Adı, Mekteb'in 1919 yılına ait maaş tahakkukunda (aslı 2000, itası 3518 kuruş) mevcut olduğu gibi,³⁸ 1921-27 yılları arasında okutulan ders programında adı vardır.³⁹ 1932'de yayımladığı *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabının üzerinde “Farmakoloklar ve Diş Tabipleri Mektebinde Muallim” olduğu belirtilmektedir. Ziya Bey, kısa süre de olsa Eczacı ve Dişçi Mektebi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Bu idari göreve vekil olarak 27.4.1933'te atanmış, yaklaşık üç ay sonra, Darülfünun'un ilgası ile 31.7.1933'de 2252 sayılı yasa ile açığa alınmıştır.⁴⁰ Bu yüzden, Eczacı ve Dişçi Mektebi'nin son müdürü olarak bilinir.⁴¹

1910 yılında, Ziya Bey'in Basra Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'ne tayini teklif edilmiştir. Basra Valisi, 15 Haziran 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Dr. Ziya Bey'in bu göreve tayininin onaylanmasını istemiştir. Nezaret, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumi Reisi Besim Ömer Paşa'dan görüş istemiş ve Paşa da, Dr. Ziya Bey'in “vilayette zuhur edecek emraz-ı sariye ve müstevliyenin men'-i tevzi ve sirayeti zımında ittihazı muktezi tedabiri tul müddet icraya vazife-i asliyesi”nin uygun olmadığını Nezaret'e bildirmiştir.⁴²

Eczacı Mektebi'nde ders verdiği yıllarda, Ziya Bey'in adı *Genç Kimyager* adlı derginin bazı sayılarında (1912-1914 yılları arası)⁴³ “muavenet-i tahririyede bulunacak erbab-ı fen ve ihtisas muallim kimyagerân” arasında geçmektedir. Dergide yayımlanan fesli bir resminin altında ise “muavinîn-i tahririyeden”

³⁶ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51; Üveys Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1957, “İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Monografi Serisi, No. 24”, s. 15.

³⁷ *Genç Kimyager*, Sayı 9, (1 Mayıs 1328), s.148; Sayı 16-4 (1 Mart 1330), s.II.

³⁸ Ziya Cemal B.Aksoy [Büyükkaksoy], “Türk Dişhekimliği Tarihi”, *Türk Diş Tabipleri Albümü*, Yay. Türk Diş Tabipleri Cemiyeti, Hüsniyatı Basımevi, İstanbul 1951, s. 18.

³⁹ *Türk Eczacı Alemi* 1(6):114(1927) ve T. Baytop, *a.g.e.*, s.312.

⁴⁰ Üveys Maskar, *a.g.e.*, s.15. “Darülfünun'un ilgası hasebiyle 31.7.1933'de emekli olduğunu kaydetmiş ise de, burada emeklilik sözkonusu değildir. 2252 sayılı yasa ile ilişiği kesilen müderrisler açığa alınmışlar ve kendilerine uygulamada ilk 10 ay için tam maaşları, sonraki dönem için aldıkları maaşın yarısı verilmiştir. Emeklilik, Barem Kanunu'na göre ancak 65 yaşını doldurduktan sonra mümkün olmaktadır. Dr. Ziya Bey, 1933'te 63 yaşındadır ve takibeden yıllarda Gümrük kimyahanesinde çalışmıştır. Bu hususa dikkatimi çeken A. Baltacıoğlu'na teşekkür ederim. .

⁴¹ “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

⁴² Basra Valisi'nin 2 Haziran 1326 ve Besim Ömer Paşa imzalı 17 Haziran 1326 tarihli takriri için bkz. BOA, DH.MUİ 110/20 (1328.C.26).

⁴³ *Genç Kimyager*, Sayı 13-1 (1 Teşrin-i evvel 1329), s.II; Sayı 16-4 (1 Mart 1330), s.II.

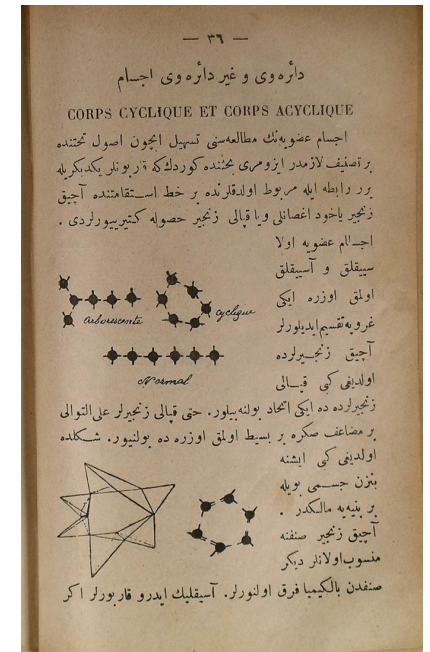
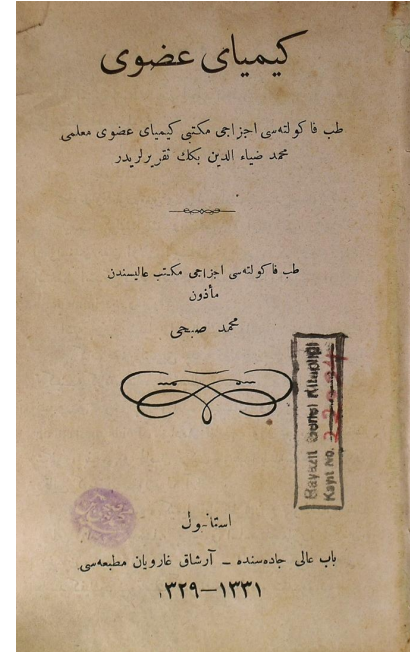
olduğu bildirilmektedir.⁴⁴ Bu ifadelerden, Ziya Bey'in *Genç Kimyager* dergisine yazıları ile destek verecek yazarlar arasında olduğunu anlıyorsak da, bu dergide çıkmış bir yazısına rastlayamadık.

Kimya-yı Uzvi (1913, 1924)

Dr. Ziya Bey'in iki kimya kitabı yayımlanmıştır. Bunların her ikisi de, organik kimya konusundadır. Birincisi *Kimya-yı Uzvi* olup 1913 yılında yayımlanmıştır.⁴⁵ Bu kitap, Ziya Bey'in, Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi'nde verdiği Kimya-yı Uzvi dersinin “takrirleri”dir. Ziya Bey'in derste anlattıkları, aynı okul mezunlarından Mehmed Suphi tarafından kitaplaştırılmıştır. Kitapta içindekiler sayfası bulunmamaktadır. İlk sayfalarda kimyasal işlemler (destilasyon vd.), organik maddelerin bileşiminde bulunan elementler ve bunların (özellikle C,H,O) miktar tayin yöntemleri, organik moleküllerin yapısı (izomeri, tautomeri) hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın geri kalan kısmı alifatik ve aromatik hidrokarbonlara ayrılmıştır: doymuş ve doymamış hidrokarbonlar, alkil halojenürler, alkoller (özellikle polialkollerden gliserin), gliserinin yağ asitleriyle meydana getirdiği esterler (bitkisel ve hayvansal yağlar), aldehytler, mono ve polisakkaridler, yağ asitleri, aminler, amidler, üre, nitriller, siyanürler, aromatik hidrokarbonlar (benzen, toluen, fenol vd.) aromatik alkoller, aromatik ketonlar, aromatik aminler tanen, terpenler, kafur, boyar maddeler (indigo), heterosiklik bileşikler (pirazol, antipirin, piramidon vd.), “şibh kaleviyat” olarak isimlendirilen alkaloidler (atropin, kinin,..) ve diğer organik bileşikler. Kitap, bir genel organik kimya ders kitabıdır. 1977 ve 1985 yıllarında İstanbul Üniversitesi Kimya ve Eczacılık Fakülteleri öğrencileri için yazılmış iki organik kimya kitabı⁴⁶ ile karşılaştırıldığında, içerdiği konular hemen hemen aynı olmakla birlikte, son iki kitap daha ayrıntılıdır. Dr.Ziya, kitabının hangi eserden çeviri olduğunu veya hangi kaynaklardan yararlanılarak hazırlandığını bildirmemektedir. Ancak aynı durum, karşılaştırma yaptığımız 1977 ve 1985 tarihli iki yayında da görülmekte, bunların sonunda bibliyografya bulunmamaktadır.

Kimya-yı Uzvi de, bileşik isimleri genellikle iki türlü verilmiştir. Bileşiğin Fransızcası, ilk geçtiği yerde Latin harfleriyle verilmiş (Chlorophylle) ve okunuşu yanına arap harfleriyle (كلوروفيل klorofil) yazılmıştır. Takibeden sayfalarda, Arap harfli yazılışı kullanılmıştır. “Ethers oxydes” gibi tamlamalarda, “oxydes”in Osmanlıca veya Arapça karşılığı var olduğundan (humz), çeviri “humz-ı eter” şeklinde yapılmış ve bu terim kullanılmıştır.

Formüllere gelince, hepsi Latin harfleriyle yazılmıştır. Konu başlıkları da genellikle Fransızca ve Osmanlıca olarak verilmiştir. Örn. “Corps cyclique et corps acyclique – Dairevi ve gayri dairevi ecesam”; “Isométrie physique – Teşabih-i hikemî”. Son iki örnekte görüldüğü gibi, mümkün olduğu hallerde, Fransızca terimlerin transliterasyonu değil, Türkçe karşılığı kullanılmıştır. Ancak bileşik isimlerinde, bunların Osmanlıca karşılıkları olmadığı için, Fransızca ismin transliterasyonu yapılmıştır. Örn. Kinin, gliserin, piridin gibi.

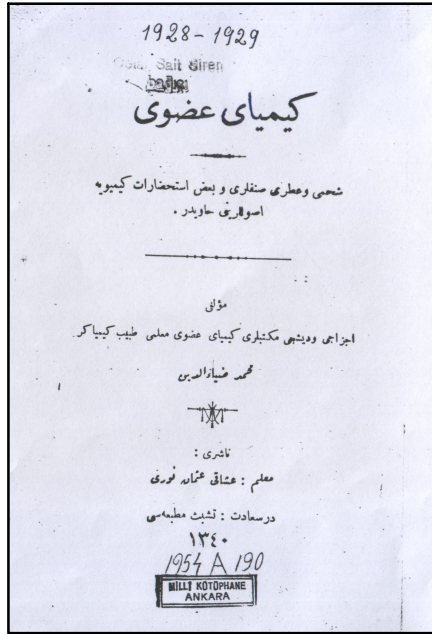
Mehmed Ziyaeddin, *Kimya-yı gayri uzvi*, 1331/1913, kapak sayfası ve s.36.

⁴⁴ *Genç Kimyager*, Sayı 9, (1 Mayıs 1328), s.148.

⁴⁵ Mehmed Ziyaeddin (Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi Kimya-yı Uzvi Muallimi), *Kimya-yı Uzvi*, [Düzenleyen] Mehmed Suphi, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1329-1331 [1913], 408 s.

⁴⁶ F.L.Breusch & E. Ulusoy, *Genel Organik Kimya*, İstanbul Üniv. Kimya Fak. Yay. No.34, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1977, 329 s.; N.Ergen., Ö.Ateş, A.Gürsoy, *Eczacılar İçin Organik Kimya*, İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Yay. No.50, 685 s.

Dr. Ziya Bey'in yine *Kimya-yı Uzvi* adını taşıyan 1340 (1924) tarihli bir diğer kitabı vardır.⁴⁷ İçerik bakımından 1913 baskısından pek farklı olmamakla birlikte, kapağında, "Şahmî ve itrî sınıfları ve bazı istihzarat-ı kimyeviye usullerini havidir" altbaşlığı yer almaktadır. Ayrıca, kapakta, kitabın ders notları olduğunu gösteren bir ibare ve bir öğrenci ismi bulunmamaktadır. Bu baskıda da içindikiler sayfası bulunmamaktadır. Mukaddime başlığı altında doğrudan konulara girilmektedir.

Mehmed Ziyaeddin, *Kimya-yı gayri uzvi*, 1340/1924, kapak sayfası ve s.324.

Türkiye'de yayımlanan ilk Türkçe organik kimya kitapları, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, tıp öğrencileri için yayımlanan ders kitaplarıdır. Bu on kadar kitabın bir kısmı yabancı dil kitaplardan yapılan derleme ve çevirilerdir. Charles Adolphe Wurtz⁴⁸ ve E.J.J. Langlebert⁴⁹ çeviri yapılan başlıca iki

⁴⁷ Mehmed Ziyaeddin (Eczacı ve Dişçi Mektepleri Kimya-yı Uzvi Muallimi Tabib Kimyager), *Kimya-yı Uzvi*, Naşiri Muallim Uşşaki Osman Nuri. Teşebbüs Matbaası, Dersaadet 1340 [1924], 332 + 3 s.

⁴⁸ Charles Adolphe Wurtz (1817-1884), Paris Tıp Fakültesi ve Paris Fen Fakültesi'nde kimya hocalığı yapmış ve organik bileşiklerin sentezi üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır. Amonyakın ilk organik türevi olan etilamini sentezlemiştir. En tanınmış eseri *Dictionnaire de chimie pure et appliquée* (3 cilt, 1869-74; ek cilt 1880-86)dir. Türkçe'ye *Kimya-yı Uzvi-i Tibbi* adlı altında 1883 yılında çevrilen eseri *Traité élémentaire de chimie médicale, comprenant quelques notions de toxicologie et les principales applications de la chimie à la physiologie, à la pathologie, à la pharmacie et à l'hygiène* (2 cilt, 1864 - 1865) adlı kitabının ikinci cildi olmalıdır.

⁴⁹ Tıp doktoru Edmond Jean Joseph Langlebert'in (doğ. 1820) zührevi hastalıklar konusundaki çalışmaları yanında orta öğretimdeki öğrenciler ve bakalorea sınavlarına hazırlananlar için yazmış olduğu fizik,

isimdir. Diğer bir kısım kitap ise, öğrencilerin derslerde tuttıkları notların yine öğrenciler tarafından düzenlemesiyle yayımlanmıştır. Askeri ve sivil Tıbbiye hocalarından Nişan Hokasyan'ın (1848-1918), Faik Paşa Della Sudda'nın (1835-1913), Dr. Münir Münib Bey'in (1856-1895) organik kimya kitapları, ders notlarına dayanan kitaplardır. Kimya derslerinin tıbbiyelerin ilk senesinde (6. sınıf) okutuldukları göz önüne alındığında, bu kitaplar bugün "Organik Kimya'ya Giriş" başlığı altında yayımlanan kitaplara yakın içerik ve düzeydedir.

Ziya Bey'in organik kimya kitaplarının (1913, 1924) yayımlandığı yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Tıbbiyelerde Dr. Ali Rıza Bey (1867-1904) ile Dr. Hâdi Faik (Saçlı, 1871-1951)'nin, Mekteb-i Harbiye'de ise bu okulun Baytar Sınıfları kimya hocası Osman Nuri (Eralp, 1876-1940)'in organik kimya kitabı kullanılmış olmalıdır. Mehmed Ziyaeddin'in ders notlarının öğrencisi Mehmet Suphi tarafından derlenip yayımlanması, Eczacılık Mektebi öğrencileri için bir organik kimya kitabı ihtiyacına yönelik olmalıdır.

Nazari ve Ameli Uzvi Kimya (1932)

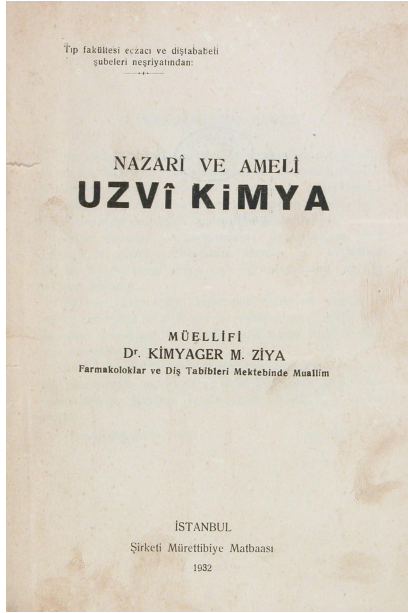
Dr. Ziya Bey'in yukarıda tanıtılan organik kimya kitabının iki baskısı da eski harflerle. Darülfünun'un lağvından ve Üniversite Reformu'ndan bir yıl önce, 1932 yılında, Ziya Bey'in *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabı yayımlanır.⁵⁰ Harf Devrimi'nden sonra Latin harfleriyle yayımlanmış ilk organik kimya kitaplarından biri olan bu kitap, eski harfli baskıların yeniden düzenlenmiş ve yeni harflerle yazılmış şeklidir. Düzenleme ve çeviri işi, Eczacı Mektebi asistanlarından Bedriye Hanım⁵¹ tarafından yapılmıştır. Ziya Bey'in kitabın üzerindeki ünvanı "Dr. Kimyager" olarak belirtilmiştir. Kitap, yazarın sunuş yazısında belirttiğine göre yirmi seneyi geçen bir "tedris ve tettebbu"un (ders verme ve inceleme) sonucudur. Eserde, özellikle eczacılık ve tıpta kullanılan organik bileşiklere, bunların laboratuarda elde yöntemlerine, özelliklerine yer verilmiştir. Organik bileşiklerin adları, bunların Fransızca okunuşlarıyla verildiği gibi (örnek: metanol, aldehit vb.), bazı kimya terimlerinin orijinal Fransızcaları da belirtilmiştir (örnek: totomeri/tautomérie) gibi. Molekül için zerre, asit için hamız, poli- için kesir (kesir nitriller), üre için cevher-i bevil, radikal için cezr, alkol için küül gibi Arapça kökenli terimler kullanılmış ise de bunlar fazla sayıda değildir. Dr. Ziya, İngiltere'de kimya öğrenimi görmüş olmasına rağmen, kitapta kullanılan terimlerde İngilizce'nin

kimya ve doğa bilimleri (jeoloji ve botanik) kitapları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da elliden fazla baskı yapmıştır. Bazıları İspanyolca'ya da çevrilmiştir.

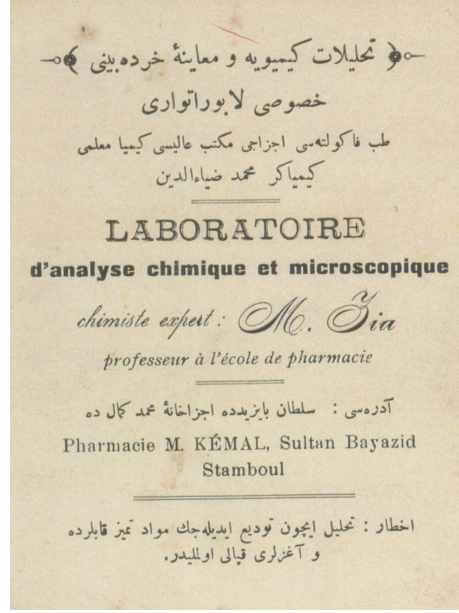
⁵⁰ M.Kimya (Dr.Kimyager), *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya*. Tıp Fakültesi Eczacı ve Diş Tababeti Şubeleri Neşriyatından, Şirket-i Mürretbiye Matbaası, İstanbul 1932, VIII + 344 s.

⁵¹ Eczacı Mektebi'nin ilk üç hanım mezunundan (1930) biri olan Bedriye Sirmen. T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fak. Yay. No.47, İstanbul 1985, s. 323.

izleri görülmemektedir. Bu da Cumhuriyet'in ilk on yılı sonunda, Fransızca'nın Türkiye'deki öğretim kurumlarındaki etkin konumuna işaret etmektedir.

Nazari ve Ameli Uzvi Kimya
(İstanbul 1932) Kapak sayfası.

Uzman Kimyager M. Ziya Bey'in, Eczacı Mekteb-i Alisi'nde kimya hocası iken, Mehmet Kemal Eczanesi'nde işlettiği özel laboratuvarın kartı (tarihsiz).

Analiz laboratuvarı ve Ziya Bey'in adını taşıyan ilaçlar

Dr. Ziya Bey, Eczacı Mektebi'nde hocalık yaptığı yıllarda (1908 sonrası), Beyazıt'taki "Mehmed Kemal Eczanesi" içinde, kimyasal ve mikroskopik analizler yaptığı özel bir laboratuvarı işlettiği anlaşılmaktadır: "Tahlilat-ı Kimyeviye ve Muayene-i Hurdebiniye Hususi Laboratuvarı". Bu laboratuvara ait Türkçe-Fransızca tanıtım kartı üzerinde Ziya Bey, doktor olarak değil, uzman kimyager (chimiste expert) ve "Tıp Fakültesi Eczacı Mekteb-i Alisi Kimya Muallimi" olarak tanıtılmıştır. Kartın üzerinde "Tahlil edilecek maddelerin temiz kaplarda ve ağız kapalı getirilmesi" ihtarının bulunması, aksi durumlarla sık karşılaşıldığı düşünmektedir.

Dr. Ziya Bey'in adını taşıyan iki ilaç tesbit edilmiştir. Bunlardan birincisi Capsules Dr. Zia adını taşır ve Eczacı Andon Kololian⁵² tarafından

hazırlanmıştır. Bileşiminde yer alan maddelerin (Copahu, Cubeba ve Salol) üçünün de idrar ve döl yolları antiseptiği olması sebebiyle, ilaç muhtemelen belsoğukluğu (gonore) hastalığında kullanılmak üzere hazırlanmıştır. O yıllarda benzer karışımda ilaçlar piyasada bulunmaktaydı. *Revue Médico-pharmaceutique*'in (İstanbul) 1895, 1896 ve 1897 yıllarına ait çeşitli sayılarda yayımlanan ilaç ilanları, içinde salol bulunan kapsüllerin idrar yolları antiseptiği olarak kullanıldığını göstermektedir.⁵³

Kapsül Doktor Ziya

Kopahu, Kübebe, Salol ve saireden mürekkebirdir. Müstahzırın birinci sınıf eczacılardan Andon Kololian. Suret-i istimali yevmiye beşden sekize kadar alınacaktır. Fiyatı 15 kuruştur.

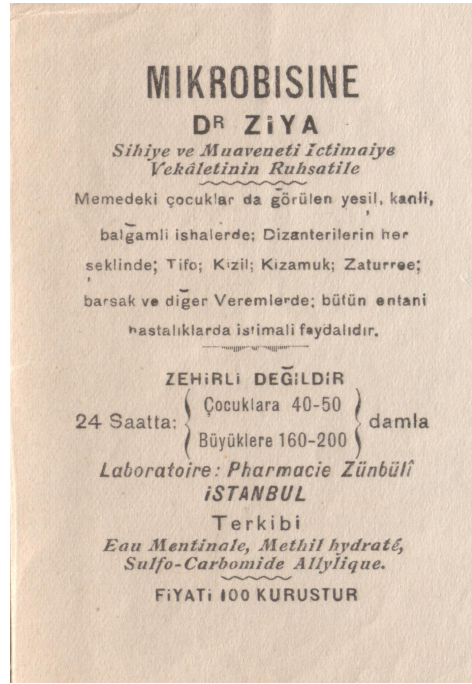
İkinci ilaç, Mikrobisine Dr. Ziya'dır. Elimizdeki pusulada, "Eau Mentinale, Methil hydraté, Sulfo-Carbomide Allylique" içeren bir damla olduğu, İstanbul'daki Pharmacie Zünbül'nin laboratuvarında imal edildiği ve "Memedeki çocuklarda görülen yeşil, kanlı, balgamlı ishallerde, dizanterilerin her şeklinde, tifo, kızıl, kızamık, zaatürre, barsak ve diğer veremlerde, bütün entani hastalıklarda istimali faydalı" olduğu yazılıdır. Pozoloji: çocuklara günde 40-50 damla, büyüklere 160-200 damla olarak belirlenmiştir. Fiyatı 100 kuruştur. *Türk Eczacı Alemi*'nde 1931'de yayımlanan bir listeye göre, ilacın ruhsatı, 31.12.1930 tarihinden önce alınmıştır ve ruhsat sahibi Eczacı M.Rıdvan'dır. Bu kaynakta ilacın adı "Mikrobisidin Dr. Ziya" olarak verilmiştir.⁵⁴

Bordeaux, Palermo ve diğer yerlerde madalya ile ödüllendirilmiştir. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s.310.

⁵³ Örnek olarak bkz: "Antiseptie des voies urinaires par les Capsules Raquin. Les Capsules Raquin au salol, au salol-santal ou à l'essence de santal, sont les antiseptiques les plus employés contre toutes les affections des voies urinaires. Exiger le Timbre de l'Union des Fabricants." RMPH, 8e Année, No.4, 30 Avril 1895, s.64.

⁵⁴ "1562 numaralı ispençiyari ve tıbbî müstahzarlar hakkındaki kanun neşri tarihinden itibaren 31.12.1930 tarihine kadar ruhsatnamesi verilen ve ecnebi müstahzarlar listesidir", *Türk Eczacı Alemi*, Sene 5, No.5-6, Haziran-Temmuz 1931, s.9.

⁵² Eczacı Antoine Cololian (Andon Kololian) (Üsküdar/İstanbul 1862 – İstanbul 1918). 1883'te İstanbul'da mezun olmuştur. Üsküdar, Tophane, Osmanbey ve Şişli'de eczane işletmiştir. Savaş döneminde Selimiye Kışlası'nda görev almıştır. Jelatinli hint yağı kapsülleriyle tanınmış, hazırladığı ürünler Paris,

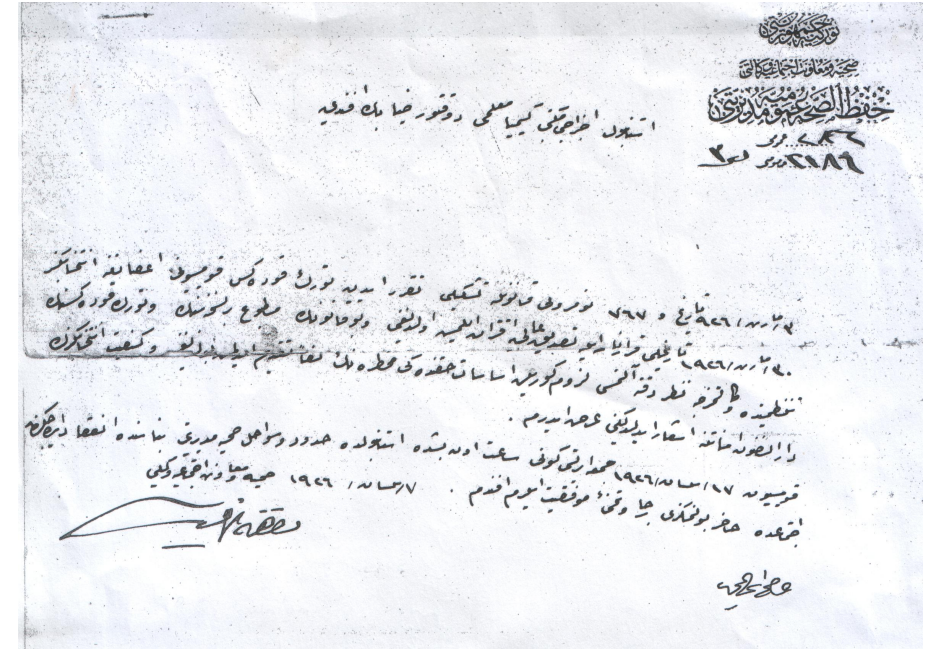
Kodeks komisyonu üyeliği

Dr. Ziya Bey, “Türk Kodeksi Hakkında Kanun” (3 Mart 1926 ve 767 numaralı) uyarınca bir Türk Kodeksi (farmakopesi) hazırlamak üzere kurulan komisyonda görev alan üyelerden biridir. Başkanlığını Dr. Neşet Ömer İrdelp’in yaptığı “Kodeks Komisyonu”nda dönemin tanınmış hekim ve eczacıları biraraya getirilmiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti tarafından kurulan komisyonun üç yıl (1926-1929) süren çalışması sonucunda hazırlanan kodeks, 1930’da yayımlanmıştır.⁵⁵ Kodeks çalışmaları başlamadan önce komisyon üyelerine “Türk Kodeksi Esasatı Hakkında Muhtıra” başlığını taşıyan bir “muhtıra” gönderilmiştir. T.C. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye

Vekaleti Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti’nin antetli kağıdına basılmış ve aynı müdüriyetin mührünü taşıyan bu muhtırada, kodeksin hazırlanma gerekçeleri yanında, bu kodeks hazırlanırken gözönünde tutulması gereken hususlar da yer almaktadır.⁵⁶ Muhtıra ile beraber Dr.Ziya Bey’e hitaben bir davet yazısı gönderilmiştir. 7 Nisan 1926 tarihli ve Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Refik Saydam’ın imzasını taşıyan yazıda, komisyonun 17 Nisan 1926 Cumartesi günü İstanbul’da Hudud ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti binasında toplanacağı bildirilmektedir.

⁵⁵ Dr. Akil Muhtar Özden, Dr. Refik Güran, Dr. Tevfik Salim Sağlam, Dr. İbrahim Edhem Ulagay, Eczacı Dr. Fuat Mehmet Mirel, Eczacı Hasan Rauf Görgülü, Eczacı Mustafa Nail Soydan, Mehmet Halit Civelekoğlu, Şahap Sıtkı Krom ve Dr. Ziya Ülken’den oluşan komisyon, komisyonun toplu resmi ve Türkiye’de kullanılan kodeksler için bkz. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay. No.47, İstanbul 1985, s. 379-380.

⁵⁶ Dr. Ziya Bey’in evrakı arasında bulunan bu muhtıranın Latin harflerine transliterasyonu makalemizin ekinde verilmiştir. Rengi hayli solmuş olan orijinal metni burada yayımlamak teknik bakımdan mümkün olmamıştır.

Kodeks Komisyonu’na davet mektubu (7 Nisan 1926)

Muhtıra’dan anlaşıldığına göre, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’de 1908 Fransız kodeksi kullanılmaktadır. Ancak Fransız kodeksinin, diğer uygar ülkelerde kullanılan kodekslere göre daha az gelişmiş olduğu ve özellikle de son yıllarda kimya ve ilaç sanayiinde görülen gelişmeleri yansıtmadığı görüşü hakimdir. Tıp dünyasının kullandığı yeni ilaçlar ve maddeler kodekste yer almadığı takdirde bunların ithali mümkün olmamaktadır. Zira, ülkeye giren ilaçlar, gümrük kimyagerleri tarafından incelenmekte ve kodekse uygun olmayanlara ithal izni verilmemektedir. Bu durum, ticari işlemleri engellediği ve geciktirdiği gibi, ilaçların girişine izin verilse bile, bunların kodekse uygunluğu kontrol edilemediği için “sıhhat-i umumiye duçar” olmaktadır. Diğer taraftan, ilaçların büyük kısmı Almanya, bir kısmı İngiltere ve küçük bir kısmı da Fransa’dan ithal edilmektedir. Fransa’dan başka ülkelere gelen ilaçların Fransız kodeksine uygunluğunu beklemek “haksızlık” olacağı gibi, işlemlerde “zorluklar” yaşanmakta ve “halkın sıhhati namına zararları da hissedilmektedir.” Ayrıca, Fransız kodeksi bir eczanede bulunması gereken asgari ilaç, alet ve edevatı göstermediği için bir rehber olmaktan uzaktır. Nihayet, Fransız kodeksi Türk eczacı ve kimyagerlerinin çoğunun iyice vakıf olmadığı bir dille yazılmıştır ve milletin kendi diliyle yazılmış bir kodekse sahip olması çok doğaldır.

Bu gerekçeler arasında halkın sağlığının zarar görmesini engelleme bulursa da, yeni bir kodeksin çıkarılmasının temelinde özellikle Almanya ve İngiltere'den Türkiye'ye ilaç ithal eden tüccarların veya Türkiye'ye ilaç ihraç eden yabancı şirketlerin sıkıntılarını giderme niyetinin bulunduğunu düşünmek mümkündür. Her ne kadar muhtırada “milletimizin kendi alemlerinin mesaisi mahsulü” bir kodeks istemesinin doğal olduğu ve vekaletin bu gereksinimi temine çalıştığı belirtilse de, gerek 1930 kodeksi, gerekse sonraki yıllarda yayımlanan kodeksler “Türk Kodeksi” ismini taşımakla beraber hiçbir gerçek anlamda “millî” bir kodeks olmamıştır.⁵⁷ Dolayısıyla aralarında Ziya Bey'in de bulunduğu tanınmış hekim ve eczacıların kodeks hazırlama çalışması, büyük ölçüde bir çeviri-derleme faaliyeti olarak kalmıştır.

Sonuç

Ziya Bey, 1933 Üniversite reformu sırasında Darülfünun'dan ayrıldığında 63 yaşındadır. Birkaç yıl tekrar Gümrük'te çalıştıktan sonra bu görevinden çekilmiş, ailesi içinde “âsude ve münzevî” bir hayat geçirmeyi tercih etmiştir.⁵⁸ Tıbbiye'den sınıf arkadaşı olan Dr. Hüseyinzade Ali Bey (Turan, 1864-1940)⁵⁹ ile ailecek görüşmeleri⁶⁰ belki bu yıllarda devam etmiştir. Doktorlar çevresi ile ilişkilerini de sürdürmüş gibi görünmektedir: Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin tababette 50 seneyi tamamlamış hekimler şerefine 1945 yılında düzenlediği törene katılmıştır.⁶¹

Arkadaşları arasında İttihad ve Terakki üyeleri bulunmasına rağmen, siyasete atılmamış ve İttihad ve Terakki yönetimi döneminde idari görev kabul etmemiş olan Ziya Bey, hayatının büyük kısmında gümrük kimyageri ve organik kimya hocası olarak hizmet vermiştir. Eczacı Mekteb-i Alisi'ndeki

⁵⁷ Bunların hepsi de ülke drogları, kimya sanayii, hekim ve hastanelerin gereksinimleri, eczanelerin ihtiyaçları ve olanakları yeterince dikkate alınmadan Alman, İsviçre, Amerikan veya diğer ülkelerin farmakopelerinden çeviri yoluyla hazırlanmışlardır ve ülke koşullarının dışında kalmışlardır. 1930 kodeksinde hidrofil pamuk için verilen özelliklerin Alman ve İsviçre kodekslerinden alınmış olması, Türk pamuğunun uzun müddet Türk kodeksine uygun olmadığı haklı gerekçesiyle Türk hastahanelerinde kullanılmasında büyük güçlükler çıkarmıştır. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s.381-383.

⁵⁸ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

⁵⁹ 1864'te Salyan'da (Baku'nun bir kasabası) doğmuştur. St.Petersburg Üniversitesi'nde Fizik-matematik okuduktan sonra 1889'da İstanbul'a gelmiş, 1895'te Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun olmuş, Deri ve Frengi Hastalıkları Kliniği'ne asistan olarak tayin edilmiştir. Yunan Harbi'ne operatör muavini olarak katılmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olması sebebiyle 1903'te Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmış, 1910'da tekrar İstanbul'a gelmiş, Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Seririyat Şefliği'ne tayin edilmiştir. Bu tarihten ölümüne (1940) kadar İstanbul'da yaşamış, Tıp Fakültesi'nde öğretim üyeliğini sürdürmüş, gazetelerde yazılar yazarak, konferanslar vererek, Avrupa'daki kongrelere katılarak Türk dünyasını tanıtmaya ve birleştirme yolunda hizmet vermiştir. Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay. Ankara 1998.

⁶⁰ A.Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay. Ankara 1998, s. 328, s.21.

⁶¹ *50 Sene Tababet Hayatı Yaşamış Meslektaşlar Şerefine ve Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyetinin 25. senei devriyesini tesit maksadile 14 İkcikanun 1945 tarihinde Tokatlıyan salonlarında tertib edilen merasim hatırası.*

görevi sırasında kodeks çalışmalarına da katılmıştır. Ders notları yayımlanmış ve bunlar zamanla geliştirilerek, üç baskısı yapılan bir ders kitabına dönüşmüştür. Bunların dışında herhangi bir yayımına ratlayamadık. İngiltere'de iyi bir kimya öğrenimi görmesine rağmen, İstanbul'a döndükten sonra çalıştığı kurumlarda araştırma yaptığına dair bilgi bulamadık.

Dr. Ziya Bey'in, kendisi gibi kimya öğrenimi görmek için Avrupa'ya gönderilen üç sınıf arkadaşına nazaran daha talihli, düzenli ve sakin bir hayatı olduğu söylenebilir. Arkadaşlarından Dr. Nureddin Ramiz 1897'de Yunan Savaşı'nda hayatını kaybetmiş; Dr. Hikmet Emin'in yaşamının büyük bir kısmı askeri hekim olarak cephelerde ve Anadolu ve Rumeli hastanelerinde geçmiştir; Dr. Cevat Mazhar ise parlak bir meslek hayatının sonunda intihar etmiştir.

EK I

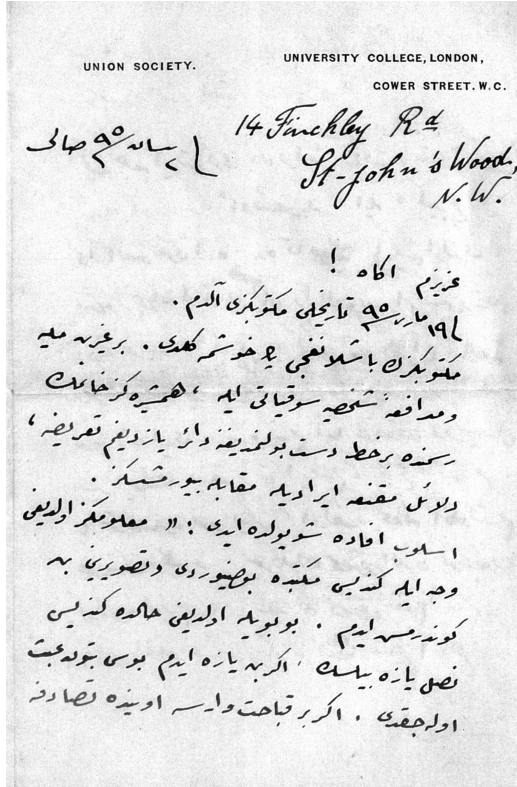
Dr. Kimyager Mehmed Ziya bey'in mektuplarında İngiltere izlenimleri

Ailesinin arşivinde, Ziya Bey'in İngiltere'den akrabalarına yazdığı 42 mektup bulunmaktadır. Bunların dört tanesi annesine, biri kızkardeşi Melek Hanım'a, diğerleri ise ablası Sıdika Hanım'ın oğlu Ağâh Bey'e yazdığı mektuplardır. En erken tarihli mektup 10 Eylül 1893 tarihli ve annesine yazılmıştır. En son tarihli mektup ise, Ağâh Bey'e yazılan 10 Ekim 1898 tarihli mektuptur. Mektuplaşma Londra ile İstanbul, Beyrut ve Mudanya arasında yapılmıştır.

Ziya Bey, mektuplarında gerek Londra'daki yaşantı, gerekse tatillerde ziyaret ettiği bölgeler hakkında bilgi verdiği gibi, İngilizler hakkındaki düşüncelerini de yazmıştır. Ağâh Bey'e öğütler verdiği, onun maneviyatını yükseltmeye çalıştığı mektuplar da vardır. Aşağıda, bu mektuplardan bazı alıntılar yapılmıştır. Bunlar, Ziya Bey'in düşünce yapısını ve onun yurt dışında dikkatini çeken hususları aydınlatacağını düşünüyoruz.

Ağâh Bey'e verdiği öğütlerin bir kısmı, onun eğitimiyle ilgilidir: “Sınıfın ilerisine gerisini göz dikmeyiniz. Hakikaten birşey öğrenmeye çalışınız” (27 Temmuz 1898). Matematik ve müzik derslerine önem vermesini ister. Ancak bu müzik alaturka musiki değildir: “Sakin bizim alaturka musiki ile vaktinizi kaybetmeyiniz. Esası olmadığı, monoton olduğu için izaa-i evkattır. Alafranga musiki fen gibidir. İbtida alışmayanlara vahşi görünürse de sonrası gayet tatlı gelir.” Fransızca yanında İngilizce de öğrenmek gereklidir. Zira, İngilizce'nin “dünyada en müfid bir lisan olduğu, ancak o lisan öğrenildikten sonra anlaşılır. Tarih ezberlenmez, geometri zor olmakla birlikte uğraştıktan sonra en güç yerleri bile hoşça gitmeye başlar. Coğrafyayı harita üzerinde çalışmak gerekir. Ziya Bey, din dersleri “sınıf geçmek için ezberlemek evla” bulur. Bu derslerin mekteplere sokulmamasını tercih eder ve yazılıştaki muğlaklık konuların anlaşılmasını zorlaştırdığı için gençleri bizar ettiğini yazar (23 Nisan 1895).

Bazı mektuplarda ise Ağâh'ın sorduğu soruları cevaplamaya çalışır: “Bir pederin mi evladda, bir evladın mı pederde mi hakkı ziyadedir?” sorusuna uzun bir cevap yazar.

Ziya Bey'in tatillerde mümkün olduğu kadar Londra dışına çıkmaya çalışmıştır. 1894 yılı Nisan ayında, “kimyayı bir kere gözden geçirmeğe mecbur” olduğu için Paskalya tatilinde herkes gibi kırlara gidememiştir. “Ben Londra’dan yarım saat dışarıya çıkamadım” ifadesi, gördüğü yoğun eğitiminin bir neticesi olsa gerek. Ancak Ziya Bey, özellikle yaz tatillerinde, çevreyi görmek için Londra dışına çıkmıştır. 1894 yılı yazında Paris’e gitmiştir.⁶² Paris’te en az 15 gün kaldığını tahmin ediyoruz. Burada müzeleri gezmiş, Paris’te yaşayan Türkler ile görüşmüştür. Paris’te 50-60 kadar Türk olduğunu, her gün oturduğu kahvede İstanbul’daki gibi Türkçe işittiğini yazmaktadır. Paris’ten sonra arkadaşı

Nureddin Efendi⁶³ ile Brüksel yolu ile Anvers Sergisi’ne gideceğini ve oradan Londra’ya döneceğini bildirmektedir.

Bir mektubunda, Londra’da hiçbir Türk vatandaşı göremediğini yazmış ve bu durumun onun İngilizce öğrenmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Ancak, çok sık olmasa da, sefaret mensuplarıyla görüştüğü anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler genellikle, İstanbul’dan gönderilecek parayı tahsil işlemleri içindir. Ancak bir keresinde, sefaret kâtipleri ile birlikte Ümit Burnu’ndaki Mekteb-i Osmani muallimlerinden Ahmed Ataullah Efendi’nin akşam yemeği davetine katılır. Davet sonrası gözlem ve düşüncelerini Ağâh’a aşağıdaki şekilde aktarır (27 Nisan 1895):

“Yemekten sonra sahib-i hane kızlarını piyano çalmaları için davet etti. Hanım kızlardan biri onaltı onyediy yaşlarında, diğeri de ondan küçük idi. Hâzirün ile bade’l-musâfahe piyano başına oturup birbirini müteakip iki kız karındaş parmağı ağızda iki sıra dişler arasında bırakacak kadar bir fevkaladelik ile hem oynadılar hem çaldılar. Kendileriyle mukaleme tabii İngilizce edildi. İngiliz usulünde terbiye görmüş olan bu matmazellerin terbiye ve din hususundaki etkâr-ı mütekidelerine hayrette kaldım. Her sorduğum suale bir erkekten ziyade muvafık cevap aldım. Cenubî Afrika’da yirmi bin kadar Muhammedî varmış. Gayet çalışkan imişler, kadınlar mestur gezmezler, yalnız başlarına bir örtü örterlermiş. Hele kızları terbiye etmemek ve eve gelen dostlardan kaçırarak indlerinde su-i ahlâka delâlet edermiş. Ha yazmaya unuttuyordum. Pederleri bizim en müteassıblardan mutekid halis bir müslüman. Bizde kadınların tamamen kaçtıklarını ve kızlardan ekserisinin terbiyesiz büyüdüklerini ve çabucak erkekten kaçırıldıklarını söyledim. Taaccüb etti.”

Ümit Burnu’ndaki Mekteb-i Osmani muallimlerinden Ahmed Ataullah Efendi’nin Dr. Kimyager Ziya Bey’e, 27 Şevval 1312 (23 Nisan 1895) tarihinde Londra’da verdiği resmi. Arkası ithaflı olan bu resim, İstanbul’da Galata Karaköy’deki Manukyan Hanı içindeki Sofiano & Mitaraki’nin “Fotoğrafhane-i Osmaniye”sinde çekilmiştir.

Ziya Bey, Londra hayatını Paris’e göre daha sakın bulmuştur ve bundan memnundur. Ancak Londra’daki sis ve soğuk, Ziya Bey için “can sıkıcı bir amalgam” oluşturur.” Kış aylarının “cisme yorgunluk veren” havasından şikayet etmekte, “köylerin, şehirlerin, hayvanat ve insanların suyun altında mahv ü helak olduklarını yazmaktadır (20 Mart 1897). Londra’nın sisini bir başka mektubunda ayrıntısıyla tarif eder (23 Teşrin-i sâni 97)

“Süphesiz Londra’nın sisine (İngilizce sisin derecesine göre ayrı ayrı isimler vardır) dair pek çok şey işitmiş, okumuşsunuz ve ben de yazmışımdır. Fakat onun nasıl bir sis olduğunu, nasıl bir renkte, kesafette, rezalette olduğuna dair henüz iyice bir fikir hasıl etmemişsinizdir. İstanbul’da da kış zamanı sis olur, insan zekafını göremez, vapurlar birbirine çatar, yollarını kaybederler ve daha sair sizin zikrettiğiniz gibi garabetler vaki olur. Fakat o sis beyaz ve insana zararsızdır. Burada sisi kara, kurumlu, kesif ve rabıttır. Günün her bir saatinde Londra’nın üzerine çöker. Gece, sabah, öğle, akşam zamanları bundan muaf değildir. Sokakta bulunuyorsanız vay halinize! Burnunuz, kulağınız, boğazınıza kurum dolar, sizi öksürtür durur. Vapur bacası başınızdaki aşağı geçirilmiş sanırsınız. Her adımda bir adama çatar, karınca ayağıyla ancak ilerleyebilirsiniz. Omnibüs

⁶² Annesine yazdığı 17 Temmuz 310 tarihli mektup.

⁶³ 1893 yılında Ziya Bey ile aynı grupta Avrupa’ya gönderilen ancak 1897 Yunan Savaşı’nda hayatını kaybeden Mekteb-i Tıbbiye mezunlarından Dr. Nureddin Ramiz Efendi olabilir. Nureddin Efendi de Ziya Bey gibi kimya okumaktadır.

üzerinde iseniz ecvaf-ı vechiyyeyi ve yüzü telvis etmekten başka bir maniası olamaz. Mania sizin kendinizde olmaz fakat omnibus ilerlemez, ilerlerse ya diğer omnibus arkadaşına veya arabanın birine çarpar. Bu gibi hallerde her taraftan bir seda, bir gürültü gelir, onlar kaldırıma çıkmaya, arabalar birbirinin içine girmeye başlar. Sokak fenerleri bu hususta delâletten acizdirler. Ancak meşalelerle istikamet tayin edilebilir. Bir hal ki tasavvura sığmaz. Yanbaşınıza diğer bir omnibus gelmiş durur da göremezsiniz: bir hercümercdir gider. Rüya görmek gibi her şey zulmat içinde geçer.”

1894 Aralık ayında, muhtemelen Noel tatilinde Londra dışındadır. Bir mektubunda Margeyt'ten yeni döndüğünü ve Londra'ya şimendifer ile girerken, her zaman olduğu gibi vücudunu bir “hiss-i azim” kapladığını anlatır. Birçok şehrin birleşmesinden oluşan bir memleket olarak tarif ettiği Londra'ya trenle gelişini Ağah'a bir mektubunda şöyle tasvir eder:

“Her Londra'ya giren şimendifer solucan gibi yerlerin altından sıyrılmakta, demir köprüler üzerinde kâh evlerle bir hiza olmakta kâh da kediler gibi damların üzerinden sıçramakta, bazen de köprülerin altından geçtiği zaman üzerinden de başka bir tren seyretmekte ve yolcuları bir velvele-i azime içinde bırakmaktadır.” (27 Kanun-ı Evvel 94 Perşembe).

Hafta sonlarında genellikle Londra içinde kalmıştır. Sultanahmet'teki At Meydanı'nın büyüklüğünde bir alanın kubbe ile kapanmış şekli olarak tarif ettiği Olympia'da açılan sergileri gezmiştir. Orada, her yıl bir başka şehrin küçük örneklerini inşa ettiklerini, 1893 yılında ise İstanbul'un bir temsilini yapmış olduklarını anlatır. Binbirdirek'yle, İstanbul kayıklarıyla, İstanbul kayıkçılarını kıyafetleriyle ve İstanbul'un büyük bir panoramasıyla birlikte çok güzel bir İstanbul yarattıklarını anlatır (27 Kanun-ı Evvel 94 Perşembe; 4 Şubat 95 Pazartesi). 1895 kışında, göl ve nehirlerin donması üzerine, birçok Londra'lı gibi Pazar günü “patinaj” yapmayı denemiştir. Denemesinin fiyasko ile sonuçlandığını tatlı bir dille anlatmıştır (23 Mart 95 Pazartesi). En ciddi kişilerin bile buz paneti kaymayı önemsemelerini biraz hayretle karşılamıştır:

“Londra'nın en ileri alimlerinden biri olan kimya hocam [Ramsay] bile buz üzerinde kayıp kaymadığını bir ehemmiyetle sordu. En ciddi bir adam, en âdi bir oyuna bir vazife derecesinde ehemmiyet verir.” (25 Şubat 1895).

Ziya Bey, Londra'da operaya, tiyatroya gittiği gibi Türk güreşlerini de izlemiş, dünyanın “en birinci muganniyesi Madam Pati”yi dinlemiştir. Opera gecesini şöyle anlatır (25 Haziran 1895):

”Kadındaki sesnin halâveti, yumuşaklığı, düzgünlüğü dünyada başkasında yok diyorlar. Bilmem. Ben hüküm için acizim, yalnız temyiz edebildiğim iki seneye karib müddetten beri iştmiş olduğum sair muganniyelere nisbeten bunu en âlâsı buldum. Operadaki fiyatları hiç sormayınız. Ben tiyatronun ta bala-yı zerinde amfiteatrları da dördüncü sırada bir kanapeye bir İngiliz lirası ve bir şilin verdim.

İsraf mı diyeceksiniz. Ne dersiniz deyiniz işte bir kere oldu. Oturduğum mahal ta kral familyası locasının karşısında idi. İmparatoriçeden ma-ada hemen hepsi orada idi. O zînet, mücevheratı hiç sormayınız, insanı daima hayale vardiıyor.”

Sarah Bernhard'ı Victor Sardou'nun son eseri “Gismonda”da seyretmeye gitmiştir. Gerek Bernhard'ın oyununu, gerek dekoru ve eseri hayranlıkla tanımlar (2 Haziran 95 Pazar):

“Dün akşam Türk pehlivanlarının güreşmelerini seyre gidiyordum. Tebdil-i fikir ile Sarah Bernhard'ın oyununu seyretmeye gittim. Bilmem bu meşhur aktristi biliyor musunuz? Oyun oynamayı bir sanat-ı ulviye derecesine getirmiş, en büyük mukallide-i tabiat, zamanın en mahire aktristi. Oyun fransızca, muharrir-i meşhur Viktor Sardou'nun son eseri Jizmonda nâm eser-i faciadır. Eserde mevzu-i bahis hıristiyaniyetin ilk intişarı ve papaların nüfuzları cari olduğu zamana ait. Sahne be-derece-i mükemmelede menazır fevkalade bir surette irae olunmuş idi. Benim Fransızcam için oyun güzel bir mizan-ı tedkik oldu. Tessüf ederim birkaç kelimeden başka anlamak mümkün olamadı. O güzel lisanı bütün bütün zayi etme derecelerine gelmişim. Hissiyat-ı latife ve ulviyyeyi alaim-i nefret ve dehşeti, hüznü, meserreti son derecede tabii taklid ediyor. İfadat-ı vechiyyesine hasr-ı nazar edip de meclub-i hayran olmamak kabil değil. Ölüm. Nasıl olduğunu hiç görmemiş olanlara hakiki bir ders gösteriyor. Sinni elliye yaklaşmış ve belki de geçmiş olduğunu nazar-ı mülahazanıza alacak olursanız mehareetine şaşmamak hiç de acep gelmiyor.”

1895 İskoçya gezisi

1895 yılı Ağustos ayında İskoçya'ya gider. Londra'ya döndükten bir müddet sonra ve yaklaşık birer ay ara ile yalnızca İskoçya izlenimlerini içeren 12 özel mektup yazmıştır. Elimizdeki 8. mektup geziden yaklaşık 14 ay sonra kaleme alınmıştır. Onikinci mektubunu da 28 Nisan 1897 tarihli mektubuyla birlikte İstanbul'a göndermiştir. Mektupların içinde verilen tarihlerden İskoçya gezisinin yaklaşık 3 hafta sürdüğünü anlıyoruz. Dağ ve göl manzaralı resimleri olan kağıtlara yazılmış bu mektupları kendisi “seyahatname” olarak nitelendirmiş ve bunları, Ağah'a yazdığı mektupların ekinde peyder pey İstanbul'a göndermiştir. Ziya Bey, önceleri bunları “bir gazetede yayımlanacak kadar musanna ve süslü” bulmaz. Ancak sonraki aylarda, Ağah'tan bunları İstanbul'daki gazetelere götürmesini ister. Ayrıca, İstanbul gazetelerine Londra haberleri veren yazılar gönderebileceğini de bildirmesini ister.

“Seyahatname-mektup”ların birincisi kayıptır. İkinci mektuptan (6 Eylül 1895) anlaşıldığına göre, trenle gittiği İskoçya'daki ilk durağı, “inişli-yokuşlu bir şehir” olarak tarif ettiği Glasgow'dur. İkinci durak, 1,5 gün kaldığı Edinburg'dur. Burada, 4-5 sene evvel İstanbul'da adını duyduğu köprüyü (Forth Bridge) görmüştür. Forth Nehri üzerinde 1883-90 yılları arasında inşa edilen ve 2,5 km uzunluğunda olan bu köprünün büyüklüğünü anlatmak için, “Beyazıt ile Galata kuleleri arasını birleştirebilecek bir köprü” ifadesini kullanır.

Edinburg'dan Kuzey yönüne doğru, "seyyahları İskoçya'ya celbeden menazır-ı tabiiyenin müctebi buldukları mahal" olan göller bölgesine doğru trenle ilerler. Tren'in gitmediği yerlere, "İngiltere'de şimendifer icadından önce kullanılan tek ulaşım aracı olan ve yaklaşık 15-20 kişi taşıyan dört atlı "kır arabası"na yani "char à banc"a biner. "İtidal otelleri" olarak tanımladığı "Temperance hotels"den birinde geceler. Alkollü içki satışı yapılmayan bu misafirhanelerin halkı içkiden korumak için en kolay çare olduğunu yazar.⁶⁴ İngiltere'de ilk gördüğü göl, Loch Venachar'dır. Loch Katrine üzerindeki adaları istimbote (steamer) ile gezer. Loch Lomond'da, İngiltere'de ilk şelaleyi görür. Gördüklerinden etkilenmiştir (16 Eylül 1895 tarihli 3. mektup):

"Sabahtan akşama kadar arabadan vapura, vapurdan arabaya sonra yine vapura nakl ede ede geçtiğim yerlerde her biri gözlerin alışmadığı ve ancak hayalin varabileceği menazır-ı nadireyi göre göre dimağım bir mest haline gelmişti."

Lomond gölünden kuzeye doğru yol alır. "Heybetli dağlarla kuşatılmış şirin göller, latif vadiler, kırlar" geçtikten sonra Fort William'da, otelin misafir odasındaki kanapede geceler. Ertesi gün İngiltere'nin en yüksek dağı Ben Nevis dağına eteklerine gider. Tepesinde bir rasathanenin ve telgraf merkezinin olduğunu bildirir. Fort William'dan vapura binerek Güney Doğu'ya doğru iner ve Oban kasabasına ulaşır. Rıhtımı, denize nazır kârgir otellerini, adaları, yatları, yelkenleri, vapurları ile bu tarihi kasaba pek dikkat çekicidir (23 Eylül 1895 tarihli 4. mektup).

Beşinci mektup kayıp olduğu için Oban ile Glasgow arasında nereleri gördüğünü bilemiyoruz. Ancak Glasgow'un en büyük ve aynı zamanda zarif binasının, park içindeki "Darülfunun" olduğunu yazar. (27 Teşrin-i evvel/Ekim 1895 tarihli altıncı mektup). Artık Londra'ya dönüş başlamıştır. Cumbria göller bölgesinden geçer. Bu bölgedeki Keswick kasabasında bulunan kurşun kalem fabrikasını ziyaret eder ve kurşun kalem üretimini anlatır: Grafit öğütülüp çamur hale getirilir, küçük ve ince bir delikten çekilir, kurutulur ve "dağ servisi"nin içi oyulup içine grafit çubuk yerleştirilir. "Hayal-i fener" (*lanterna magica*)⁶⁵ ile bölgenin renkli resimlerinin gösterilen ve "musiki taşları"

⁶⁴ Bu oteller, ondokuzuncu yüzyılın ortasında, Sanayi Devrimi'nin merkezi olan Lancashire ve çevresinde yaşayan ve aşırı alkol alan işçi sınıfının alkol tüketimini azaltmak için doğan "ılımlılık akımı"nın (Temperance movement) bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, alkol tüketimini sınırlamaya yönelik olan bu hareket, daha sonra içki tüketiminin tamamen yasaklanmasını savunmuştur. Yüzyılın sonuna doğru, bu akımı destekleyen cemiyetlerin baskısıyla içki tüketim kanunlarında değişiklikler yapılmış, "pub"ların bir kısmının içki satış izni iptal edilerek bunlar, içki satışı yapılmayan otellere (Temperance hotels) veya kahvehaneye dönüştürülmüştür. http://www.historyofalcoholanddrugs.typepad.com/alcohol_and_drugs_history/

⁶⁵ "Hayal-i fener", Avrupa'da "lanterna magica" (sihirli fener) veya sadece "lanterna" olarak tanınan ve günümüzdeki slayt projektörlerinin ilk örnekleri olarak tanımlanabilen makinadır. Bu aletin ve slaytlarının üretimi ve kullanımı İngiltere'de 1870li yıllarda hızla yaygınlaşmıştır. 1880 ile 1890 arasında yalnızca Londra'da bu aleti imal eden 30'a yakın firma bulunmaktadır. 1895'de Lumière

(ksilofon)⁶⁶ ile müzik yapılan gösteriyi izler (29 Kanun-ı evvel/Aralık 1895 tarihli yedinci mektup). Keswick civarındaki gölleri (bunlardan birisi Derwent gölüdür) gezer (29 Mayıs 1896 tarihli sekizinci mektup). Grasmere'de spor müsabakalarını izler: koşma, güreş, zıplama (sırıkla yüksek atlama), tazı yarışı, dağa çıkma. Bu yarışlar için aşağıdaki kısa yorumu verir (8 Teşrin-i evvel/Ekim 1896 tarihli dokuzuncu mektup):

"Adi düzlükte koşuş için fazla tafsilata lüzum görmem. İstanbul'daki tulumbacıların seğirdişleri bize malımdır. Tazıların yarışı (3 düzine kadar) hem garip, hem eğlencelidir."

Takibeden mektuplar (10., 11. ve 12.) tarihsizdir. Göl, mağra, şelale gezilerini ve bunlar arasındaki yolculuğunu, yoğun yağmur ve sis altındaki gezisini ve başına gelen aksilikleri anlatır.

1896 Galler bölgesi gezisi

1896 yılı Ağustos ayında ise, demiryolu şirketinin fiyatları yarı yarıya ucuzlatmasından yararlanarak 15 günlük Galler bölgesi gezisine gider. Geziyle ilgili bilgiler genellikle doğal çevre ile bilgilerdir ve gezdiği yerlerin ismini vermez (18 Ağustos 1896):

"Şimendifer kompartmanı müddet-i seyahatte kamilen dolu kalıp herkese nefes almak için sadırına hareket verebilecek kadar mahal vardı. Ucuz etin yahnisi meğer her yerde tatsız olur imiş. Gittiğim yerde mütemadiyyen bir hafta oturdum. Burası mürtefi bir dağın eteğinde idi.. Gerek rüzgarın şiddetli esmesi, gerekse midemin birden bire intizamını bozması beni zirvesine suuddan men etti. Sonradan yani orayı terk eder etmez öyle yeniden bir iştiha geldi ki el'an o azim fırsatı kaçırdığıma teessüf-hân oluyorum. Hafta nihayetinde (bir hafta ikamet ucuz geldiğinden) oturduğum oteli ve önünde nümayan menazır-ı latifesini, gölünü, tepeciklerini, gözüm arkada kalarak terk ile, dilijans arabasıyla diğer bir köyceğe gittim. Bu dilijans ile bin yüz kadem irtifanda bir geçitten geçtik ki mevkiin irtifandan ziyade o derece bir yükseklikte dört atlı koca bir dilijans yürütecek kadar yayılan yollara masruf gayret ve himmet zihinlere veleh getiriyor. Bu ikinci köyde dört gece kaldım. Bu köyceğiz birçok ormanlar -- ekserisi çam -- çayırılar, şelaleler ortasında küçük bir vadi üzerinde duruyor. Burayı da geride bıraktım. Şimendifer ile diğer bir üçüncü köy -- daha doğruca -- kasabaya geldim. Burası yeni yetişen deniz kenarı bir mevkiidir. Bir nısf-ı daire

Kardeşler'in Paris'teki "cinématographe" gösterisinden sonra lanternelere olan ilgi azalmıştır. Lanterna magica'nın tarihçesi için bkz. The Magic Lantern Society'nin web sayfası:

<http://www.magiclantern.org.uk/history1.htm>

⁶⁶ Üzerinde ince yivler/oluklar bulunan kaya parçalarına denir. Küçük granit kaya parçaları ile bu taşlara vurulduğunda bu oluklar, derin ve gong sesine benzeyen sesler çıkarır. Musiki taşları en eski vurma çalgılardandır. En iyi ton verenleri, İskoçya ile İngiltere'nin bugünkü sınır bölgesinde bulunur. Bu taşlar dizisi, ksilofon, taş santur, kaya harmonikonu veya jeolojik piyano olarak da adlandırılır. Dr. Ziya Bey'in ziyaret ettiği Keswick'teki bu taş ksilofon, ondokuzuncu yüzyılda Londra'ya gönderilmiş ve Kraliçe Victoria için bir müzikal gösteri yapılmıştır. Resmi için bkz <http://www.visitcumbria.com/kes/kesart.htm>

arzeden liman, kumsal ve medd ü cezir garibesiyile letâfet-i değer kazanıyor. Oteller, evler umum kârgir ve mahal ile nisbetsiz bir cesamette mebnidirler. Havası gayet sıhhatdar. Beş gün ancak oturabildim. Eminim vücutça istifadem on günlüğe bedel oldu. Dün, yani Pazartesi günü istemeye istemeye burasını terk etmeye mecbur oldum. Çünkü biletimin müddeti bitmişti. Ucuz ya!”

Galler'den döndükten sonra Londra'nın tenhalığı, mektebin tatil, tiyatroların kapalı olması Ziya Bey'e sıkıntı vermiştir. “Tebdil-i hava ve izaa-i evkat için” Londra'nın altmış mil güneyindeki Brighton'a gider (8 Eylül 1896). Burası köy olduğu için Londra'dan idarelidir, havası lâtifdir, önünde üç millik uzun bir rıhtımı vardır, dolayısıyla eğlence bedavadır (23 Eylül 96).

İsviçre gezisi

10 Eylül 1897 tarihli mektubundan İsviçre'ye gitmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu geziyi 1897 yaz tatilinde yapmış olmalıdır. Mektubunda, İsviçre'ye nasıl gittiğinden, ne kadar kaldığından bahsetmemektedir. Ancak, ömründe ilk çıktığı dağın İngiltere'deki 900 – 1000 metre yüksekliğindeki bir dağ olduğunu, İsviçre'de ise 1000, 1970, 1997, 2445 metre yüksekliğindeki dağların zirvesine çıktığını, gördüğü manzaraların mektupta tarif edilecek cinsten olmadığını yazmaktadır. Çıktığı dağların ismini vermemiş olsa da, dağcılığa ilgi duyduğu söylenebilir:

İngilizler hakkında

İngilizler'in sakin tabiatlarına hayrandır. Onları bu konuda örnek almaya çalışmaktadır. “Dünyanın en âlim, mütemeddin ve büyük milleti olmasına bu itidal-i demlerinin yardım ettiğine” inanmaktadır. Ancak, kriket oyununa olan ilgilerine anlam veremez (8 Eylül 1896):

“Siz İngilizlerin ne derecelerde oyun meraklısı olduklarını belki bilmezsiniz. Bizde bir şeyi ziyade sevene “delisi divanesi” derler. İşte İngilizler oyun için budur: Geldim geleli kriket oyunu lakırdısından başka birşey işitmiyorum. Bu oyun bizim top oyununun temeddün etmiş bir suretidir. Ol kadar muğlak ve mühim ki bugün sabahtan akşama kadar seyrettiğim ve seyrettiğim müddetçe de tarifata aldığım halde yine birşey anlayamadım dersem benim ya ya zekavetime! yahud inadıma verirsiniz. Oyuncuların ekserisi bu oyunu kendilerine sanat edinmişler. Her biri bir beş lira kadar alıyormuş. Ya binlerce halkın yine o nisbette şiliner (altı guruş) vererek gidip can-ı gönülden seyir edişlerine ne dersiniz? Kendilerine sorsanız evde oturacağıma başkalarının sanat ve marifetinden seyie ile lezzet alır ve örnek bulurum der. Bize sorsanız, ben öyle deli yere para vermem deriz. Abdurrazzak'ı seyre gideriz. Her millet bir türlü eğlenir değil mi ya!”

Değişik konular

Londra'da hayat, bir öğrenci için pahalıdır. Ziya Bey, çok sık olmasa da pahalılıktan sözeder (16 Haziran 1897):

“Kraliçe'nin tahta geçişinin 60. senesi âlâ-yı velâyis içinde icra olunacaktır. Görebileceğimi ümid edemiyorum. Yol üzerindeki evlerin penceresi “20, 30, 40 liraya”. Manş denizinde İngiltere donanmasının resmi geçidi. O da Londra'daki alâyişten ziyade görülmeye şayandır. Fakat bu da zenginler için. Eğer hayat-yevmiyeniz üzerine sathi bir felsefe isterseniz derim ki dünyada parasızlık kadar fena bir şey yoktur.”

Agâh'tan el yazması dört eser göndermesini ister. İkisi yazma, iki baskı eser gelir. Kitapları “müştakînden bir zata 3 İngiliz lirası”na satmıştır. Ancak, bir daha baskı eser göndermemesini, hatta “hatt-ı dest” kitapları göndermeden önce isimlerini bildirmesini ister (16 Haziran 1897). Kitaplar yanında, İstanbul'dan gönderilen pulları da Londra'da satmaya çalışmıştır. Bunun için altı dükkan dolaşmış ve Osmanlı pullarının değil İngiliz müstemlekelerine ait pulların makbul olduğunu öğrenmiştir (13 Kanun-i evvel 1897). Aynı mektupta, “ilan ile pazarlama” yöntemini ayrıntısıyla anlatmaktadır:

“Burada ilan başlıbaşına azim ve cesim bir ticarettir. Bu büyük iş için müteaddid kumpanyalar vardır. Gazeteler, muvakkat risaleler, yaftalar, şimendifer istasyonları, evlerin yüzleri, omnibüsler, ve sait maraz-ı temaşa olan mahaller ilan için vesait-i müteaddidelerdir. Bir ev yapıyor veya tamir ediliyor görürsünüz, ta aşağıdan yukarıya kadar sokak ciheti tahta perde üzeri ilan dolmuş. Bu da hem tozu toprağı halkın yüzüne gözüne gitmekten muhafaza eder, hem de binanın imtidadı müddetince bir irad olur. Omnibuslar içinde dışında ilanlar ile yüklüdür. Herifler görürsünüz, arkasında önünde birer tahta levha üzerlerine ilan yapıştırılmış sokaklarda sair halk ile beraber yürürler. Bunlara “sandöviçmen” tabir edilir. İstasyonlarda, duvarlarda bir karış açık yer görülmez. Her bir satılmış gazetelerin “bazen” bütün sahifesi veya sahifeleri yalnız bir ilana tahsis edilmiş görülür. Taymis umumiyetle on iki sahife çıkar, her bir sahifesi bir gün ilan için üç, dört, beş yüz lira kıymetindedir. Sair gazeteler de o nisbettedir. Bu ilanlar yalnız kuru laflardan ibaret değildir. Mükemmel, mücessem boyalı resimler duvarları kaplarlar. Muvakkat gazeteler de musavver ilanla sahifeleri tezyin ederler. Zor ile nazar-ı dikkati celbederler. Her bir şey ilan olunur. Her tacir, her mağaza, her kumpanya ilan ile iş görür. İlsansız ticaret hemen yok gibidir. Bir kadın elbise mağazası ilan için senede altmış bin İngiliz lirası, bir sabun kumpanyası otuz bin lira sarf ediyorlar. Bir kakao taciri dünyanın en büyük gazetesi Deylitelegraf'ı bir gün için halka bedava bahşediyor. Gazeteyi satın alıp içindeki kuponu en yakın bakkala göstererek hem gazetenin fiyatına mukabil bir pul alıyorsunuz hem de size bir numune kakao kutusu veriliyor. Bunlar hep halkın nazar-ı dikkatini celp içindir. Unutuyordum. Burada ilaç yapan müteaddid kumpanya ve fabrikalar vardır. Bunlardan biri bir ilan için elli bin lira ! senevi sarfediyor. Kullanan değilse de ismini bilmeyen hemen hiç kimse yoktur. Yazmakla tarifler anlatılmaz. Görmeye, yakından tedkike ihtiyaç vardır.”

EK 2

Türk Kodeksi Esasatı Hakkında Muhtıra

Türkiye Cumhuriyeti
Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti
Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti [ni] bir Türk Kodeksi tertibi için iktiza eden teşebbüsât-ı kanuniyede bulunmaya sevk eden müteaddid sebepler vardır. Malum olduğu üzere hal-i hazırda Türkiye’de meri olan 1908 tarihli Fransız kodeksi ve onun müzeyyelatıdır. Fransız kodeksi bugün sair mütemeddin memleketlerde meri olan düsturu’l-edviyelere nisbeten en mütekamil bir şekilde olduğu iddia edilemez. Filhakika bu kodeks sanayi-i kimyeviye ve saydelaniyede ve mesai-i hayatiyede görülen terakkiyatı ancak son senelerde, o da kısmen müzeyyelatına kayd ve kabul etmeğe başlamış olup umumiyetle bu sahalarda görülen mühayyirul ukul inkişafı o kadar süratle tedkik ve kabul etmemeği itiyad edinmiştir. Bu itibarla ekseriya alem-i tababetçe bi’t-tecrübe kabul ve fevaid-i şifaiyesi neşr ve tamim edilen birçok mevadd-ı tıbbiye ve kimyeviye ve hayatiye uzun müddet kodekste bir mevki tutabilmekten mahrum kalmaktadır. Bu halde ya kodekste muharrer olmayan bir mevaddı memlekete ithal etmemek lazım gelecek veya ithaline müsaade edildiği taktirde muayyen vasf ve şeraitte olmalarını temin etmek mümkün olamayacaktır. Her iki ihtimalde de sıhhat-ı umumiyenin dışarı olacağı zararlar izahtan müstağnidir. Diğer taraftan Fransız kodeksinin ve zeyllerinin muntazaman ve vakit ve zamanıyla alakadarlar tarafından tedarik edilememesi de birçok yanlışlıkları ve şikayetleri mucib oluyor. Memlekete dahil olan bütün edviyenin esna-yı duhulünde gümrük kimyagerleri tarafından kodekse muvafık olup olmadığının muayenesi ahkam-ı nizamiye iktizasından olduğu cihetle zamanında elde edilemeyen son müzeyyelatdaki tadilat gümrük kimyagerlerince malum olamadığından bu tadilata göre ihzar edilen mevaddın bittabi kodekse adem-i muvaffakati sebebiyle idhaline müsaade edilmediği defaatle vaki olmuştur. Muamelat-ı ticariyedeki bu mümanatlar ve teahhurlar hiç şüphesiz doğru değildir.

Hal-i hazırda Türkiye’ye muhtelif memleketlerden edviye idhal olunmaktadır. Fakat mevcut malumata nazaran bu devaların büyük bir ekseriyeti Almanya’dan ve bir kısmı İngiltere’den ve ancak bir kısm-ı kalîli de Fransa’dan gelmektedir. Fransa’dan gelen ilaçların Fransız kodeksine muvafık evsafa olması tabii telakki edilebilirse de diğerlerinde bu evsafın bulunmasında ısrar etmek biraz haksız bir talep olur. Meselenin haksızlığından başka muamelatda da birçok suubeti mucib olmakta ve halk sıhhati namına zararları da hissedilmektedir. Bundan başka Fransız kodeksi bir eczahanenin asgari

olarak muhtevi olması lazım gelen edviye ve sairinin miktarını sarih ve muayyen bir suretde göstermediğinden eczahanelere aid mesail-i idariye ve inzibatiyede elde bir düstur olabilmek mahiyetinden çok uzaktır. Ahîren bera-yı tasdik Büyük Millet Meclisine tevdi edilmiş Eczahaneler Kanunu layihasında bir eczahanenin ancak kafi bir sermayeye sahip eczacılar tarafından açılabilmesi esas kabul edilmiş olduğundan bir eczahanenin asgari olarak ne gibi ecza ve alat ve edevata sahip olmasını gösterir bir rehber ihtiyacı görülmektedir. Bütün bu nokatı nazara ilaveten Fransız kodeksinin Türk eczacı ve kimyagerlerden bir çoğunun iyice vakıf olamadığı ecnebi bir lisanla yazılmış olması ve en nihayet milletimizin de kendi alimlerinin mesaisi mahsulü ve kendi lisanıyla tertib ve tanzim edilmiş bir düsturu’l-edviyeye sahip bulunmasını istemek gibi pek meşru ve tabii bir arzunun tezahürat-ı mahsusası zikr edilecek olursa Vekaletin bu teşebbüsüyle pek bariz bir ihtiyacın tatminine çalışmış olduğu anlaşılır.

Mütalaat-ı maruzeye nazaran Türk kodeksinin atideki esasata göre tertib edilmesi arzu olunur.

1. Kodeks alem-i tababette bittecrübe fevaid-i şifaiyesi görülerek umumiyetle kabul edilmiş olan bütün edviye ve mürekkebat-ı ispençiyariyi ihtiva etmelidir.
2. Müşkûlat-ı müstakillenin önünü almak üzere her maddenin muharriri nazar-ı dikkate alınmak suretiyle o memleketin kodeksinde muharrer evsaf ve şeraiti kodeksimize kabul edilmelidir.
3. Bir eczahanenin asgari ne mikdar ecza ve mevadd-ı kimyeviye ve ne nevi alat ve vesait sahibi olması lazım geldiği düsturda mukayyet olmalıdır. Bir eczahane açmak için kudret-i maliye aranıldığı zaman bu mevaddın kıymeti nazarı dikkate alınacaktır.
4. Kodeks açık bir lisanla yazılmış ve bütün metin her türlü ibhamdan ari ve gayet vâzih bir rehber şeklini haiz bulunmalıdır.
5. Bilumum adedler Arab rakamlarıyla zikredilmelidir. Şu esasata muvafık bir Türk kodeksinin kısa bir zamanda mevki-i meriyete konulduğunu görmek vekaletin ahass-ı âmâlindedir.

Mühür:

Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti
Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti

Açıklama

Ziya Bey ile ilgili belgeleri kullanmama izin veren, aile hakkında bildiklerini benimle paylaşan ve bu çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Suna Lokman'a (Ziya Bey'in kızı Sayın Sabahat Lokman'ın kızı) ve Sayın Gülseren Ülken'e (Dr. Ziya Bey'in oğlu Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in kızı) teşekkürlerimi sunarım.

Ü.Maskar'ın eserine dikkatimi çekerek Ziya Bey'in Dişçi mektebi müdürlüğü ve Eczacı Mektebi'nde yapılan düzenleme tarihlerine kesinlik getirmemi sağlayan, Konyalı Dr. Hikmet Emin'in biyografisinin bulunduğu B.N. Şehsuvaroğlu'nun yayını bildiren, "Microbisine Dr.Ziya" ile ilgili belgeyi vererek Ziya Bey'in adını taşıyan bu ilacı burada tanıtmamı sağlayan Dr. Şeref Etker'e; Ziya Ülken'in 1932 yılında Latin harfleriyle basılan *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabından beni haberdar eden Sayın Ali Baltacıoğlu'na; 'Capsules Ziya'nın bileşimi ve kullanılışı hakkında bilgi veren Prof.Dr. A. Baytop'a; *Genç Kimyager* dergisinden Ziya Bey ile ilgili notları bana temin ettiği için Sayın Prof.Dr. Emre Dölen'e; Ziya Bey'in mektuplarını incelerken yardımlarını gördüğüm Sayın Abdullah Köşe'ye teşekkür borçluyum.

UCL Professor's Fees Book'a bakarak bana Dr. Ziya Bey'in W. Ramsay'ın öğrencisi olduğunu doğrulayan, *UCL Calender 1895-96*'den fotokopiler göndererek Ziya Bey'in ismine öğrenci listelerinde ulaşmamı sağlayan, N. Harte ve J.North'un *The World of UCL 1828-1990* adlı kitabından W. Ramsay'ın resminin ve çalışmalarıyla ilgili bölümlerinin fotokopilerini gönderen UCL Records Office'den Wendy Butler'a müteşekkirim.

Dr. Mehmed Ziya Ülken: the Turkish student of Sir William Ramsay

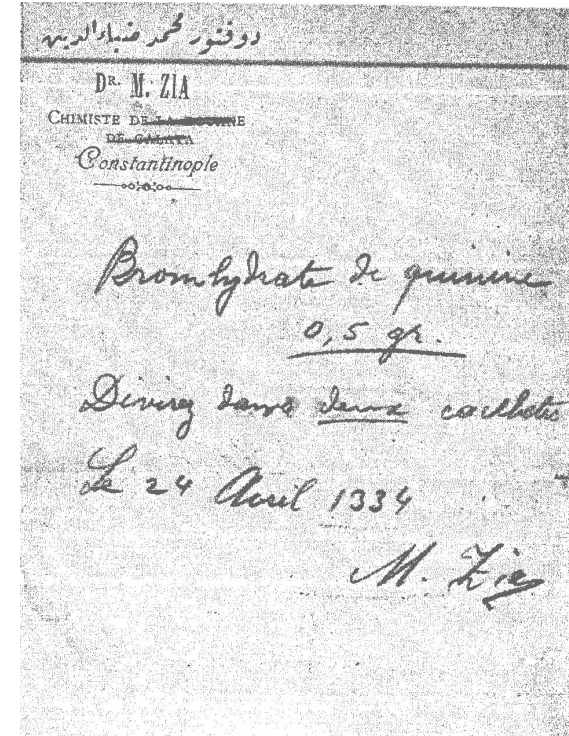
Feza Günergün

Born in Istanbul, Mehmed Ziya (1870-1951) graduated from the Imperial Medical School in 1893. When the Ottoman government decided to send four graduates to Paris, Berlin, London and Vienna to study chemistry, Mehmed Ziya was the one who went to London. He enrolled in the University College London where he became a student of Sir William Ramsay. He graduated in 1898. Back to Istanbul, he started to work as a chemist in the laboratories of the Ministry of the Customs. Following the 1909 reformation in the Medical Faculty, he is nominated as professor of Organic Chemistry in the School of Pharmacy of the Darülfünun. He taught in this school for about 25 years. His lecture-notes were published in 1913 and 1924. During his professorship at the School of Pharmacy, he was asked in 1926 to join the commission for the compilation of the Turkish Pharmacopoeia (1930). Mehmed Ziya had to leave the School of Pharmacy at the 1933 University Reformation.

The letters M. Ziya wrote to his family from London are particularly interesting as they reflect the impressions of a young medical graduate in England at the turn of the 20th century. These letters were addressed to his

cousin who was keen to learn about England, so that M.Ziya often wrote about the social and daily life in London. The letters written following the summer vacations mostly depicts the English countryside that he greatly enjoyed. He does not, however, details his studies under Sir W.Ramsay.

Key words: Mehmed Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, Sir William Ramsay, laboratories of the Ministry of Customs, University College London, Imperial Medical School (Istanbul), Darülfünun, School of Pharmacy (Istanbul), Turkish Codex, pharmaceutical education, organic chemistry, history of chemistry; Anahtar kelimeler: Mehmed Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, Sir William Ramsay, Gümrük tahlilhanesi, University College London, Mekteb-i Tıbbiye, Darülfünun, Eczacı Mektebi, Türk kodeksi, eczacılık öğrenimi, organik kimya, kimya tarihi.

Dr.Ziya Bey'in 24 Nisan 1918 tarihli bir reçetesi